

Τ Ε Υ Χ Ο Σ Π Ρ Ω Τ Ο
2 0 1 7 / 1

Κ Ω Σ Τ Α Σ Σ Τ Ε Ρ Γ Ι Ο Π Ο Υ Λ Ο Σ

Πώς παράγεται η υπεραξία;
Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο
Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ

Θ Α Ν Α Σ Η Σ Μ Α Ν Ι Α Τ Η Σ

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας:
Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Ε Λ Ε Ν Η Β Λ Α Χ Ο Υ

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης

REINHARD JUNG

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων

Γ Ι Ω Ρ Γ Ο Σ Μ Α Ν Ι Α Τ Η Σ

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις
του καλλιτεχνικού ρεαλισμού

ANWAR SHAIKH

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21ου αιώνα

Ν Ι Κ Ο Σ Φ Ω Λ Ι Ν Α Σ

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό
Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της
Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαλντ Ιλιένκοφ

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

Κ Ρ Ι Σ Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Άρης Αραγεώργης, Ελένη Βλάχου, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Μαθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Θανάσης Πάνος, Νίκος Παπαδάτος, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Γιώργος Φαράκλας, Μαρία Χολέβα, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γερασimos Χολεβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 1 – 2017/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Πώς παράγεται η υπεραξία; Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ	9
Κώστας Στεργιόπουλος	

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους	39
Θανάσης Μανιάτης	

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης	66
Ελένη Βλάχου	

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων	78
Reinhard Jung	

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις του καλλιτεχνικού ρεαλισμού	127
Γιώργος Μανιάτης	

Μετάφραση άρθρου

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21^{ου} αιώνα	156
Anwar Shaikh	

Βιβλιοκρισία

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαντ Ιλιένκοφ	178
Νίκος Φωλίνας	

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων

Reinhard Jung*

Περίληψη

Το άρθρο πραγματεύεται το τέλος του ανακτορικού συστήματος στη μυκηναϊκή Ελλάδα και τη μετάβαση από τον Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής στην οικονομία της Εποχής του Σιδήρου, η οποία ήταν βασισμένη στην ατομική ιδιοκτησία της γης. Έπειτα, από μια σύντομη παρουσίαση του ανακτορικού οικονομικού συστήματος, εξετάζονται οι αιτίες, οι οποίες οδήγησαν στις καταστροφές των ανακτόρων από πυρκαγιά γύρω στο 1200 π.Χ. Μια σειρά ενδείξεων υποβάλλει το συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση της Τίρυνθας, πιθανόν όμως και σε άλλα ανακτορικά κέντρα, η καταστροφή υπήρξε το άμεσο αποτέλεσμα ταξικών συγκρούσεων. Στη βάση μιας συγκεκριμένης ανάλυσης των εσωτερικών αντιφάσεων της μυκηναϊκής κοινωνίας, τόσο μέσα από τις γραπτές πηγές όσο και μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τίθεται το ερώτημα πώς εξελίχθηκαν αυτές οι αντιφάσεις, οδηγώντας, τελικά, στην ανατροπή του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής. Με αναφορά στην μαρξιστική θεωρία για την ταξική πάλη, εξετάζονται τα πιθανά κίνητρα των καταπιεζόμενων τάξεων. Για συγκριτικούς λόγους, εξετάζονται σύντομα ανάλογα γεγονότα, γνωστά μέσα από γραπτές πηγές, τα οποία έλαβαν χώρα στις κοινωνίες των συροπαλαιστινιακών ακτών. Τέλος, στη βάση του συνόλου των διαθέσιμων δεδομένων για την Ύστερη Εποχή Χαλκού και σε αντιπαραβολή με την ακόλουθη κοινωνία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, προτείνεται ένα μοντέλο αναπαράστασης της επαναστατικής δράσης των μυκηναϊκών καταπιεζόμενων τάξεων. Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύσσεται η άποψη πως κοινωνικές ομάδες, όπως οι *qa-si-re-we /gwasilēwes/*, οι οποίες εξελίχθηκαν στους κατοπινούς «βασιλῆες» των ομηρικών επών, πιθανόν να διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην πτώση του *wa-na-ka /wanax/*, του ηγεμόνα του μυκηναϊκού κράτους.

1. Εισαγωγή

«Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων», όπως λέει το πιο γνωστό κείμενο των Μαρξ και Ένγκελς του 1848 (Marx & Engels 1848 [1959]: 462).¹ Σύμφωνα με μια υποσημείωση του Ένγκελς, την οποία έκανε ο ίδιος περισσότερο από 40 χρόνια μετά τη σύνταξη του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, νεότερα αποτελέσματα της έρευνας απαιτούσαν τη διευκρίνηση ότι η *γραπτή* ιστορία της κοινωνίας είναι μια ιστορία ταξικών αγώνων. Αντίθετα, η προϊστορία της κοινωνίας χαρακτηρίζεται από την κοινή ιδιοκτησία της γης (Marx & Engels 1848 [1959]: 462, σημ.). Η προϊστορία αναφέρεται, συνεπώς, στην περίοδο πριν τη διαμόρφωση των πρώτων ταξικών κοινωνιών και των πρώτων κρατών.

* Ο Reinhard Jung είναι διδάκτωρ προϊστορικής αρχαιολογίας, διδάσκων του Πανεπιστημίου του Tübingen και μέλος του Institut für Orientalische und Europäische Archäologie (OREA) της Österreichische Akademie der Wissenschaften

1 Στα Ελληνικά στο <www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/com-man/bourprol.htm>

Το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, με αυτή την αναφορά στη «[γραπτή] ιστορία», μας θέτει, λοιπόν, μια επιστημολογική προϋπόθεση και, σε αναπόσπαστη σύνδεση με αυτήν, μας τοποθετεί μπροστά από ένα μεθοδολογικό πρόβλημα, το οποίο οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε εάν θέλουμε να προσεγγίσουμε τον χαρακτήρα των ταξικών αγώνων της μυκηναϊκής Ελλάδας.

Το θέμα της απαρχής του κράτους, της ταξικής κοινωνίας, παραμένει πάντοτε ένα θέμα ύψιστης σημασίας για την προϊστορική αρχαιολογία και συχνά αποτελεί αιτία έντονων συζητήσεων. Τελευταία, έχει υποστηριχθεί, π.χ. για κοινωνίες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη νότια Ισπανία (του πολιτισμού El Agar του πρώτου μισού της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.), ότι επρόκειτο ήδη για ταξικές κοινωνίες με μια μορφή κρατικής οργάνωσης (Lull et al. 2010), παρ' όλο που απουσιάζουν εντελώς τόσο τα γραπτά κείμενα όσο και άλλα κατάλοιπα, όπως σφραγίσματα, τα οποία θα υποδήλωναν την ύπαρξη μιας γραφειοκρατικής διοίκησης.

Για τη μυκηναϊκή κοινωνία, αντιθέτως, διαθέτουμε μια ποικιλία τεκμηρίων γραφειοκρατικών πράξεων στους τομείς της οικονομικής, θρησκευτικής και πολιτικής διοίκησης, όπως πήλινες πινακίδες, ενεπίγραφα αγγεία, σφραγίδες και σφραγίσματα με ή χωρίς επιγραφές (Ventriss & Chadwick 1973· van Alfen 1999· Krzyszkowska 2005: 193-310· Killen 2008· Rougemont 2009· Nakassis 2013). Σε συμφωνία, λοιπόν, και με την παραπάνω διευκρίνηση του Ένγκελς, η μυκηναϊκή κοινωνία ανήκε σαφώς σε εκείνες τις κοινωνίες, οι οποίες διαιρούνταν σε διαφορετικές τάξεις.

Παρότι, όμως, μπορούμε να την κατατάξουμε στις ταξικές κοινωνίες, οι οποίες χρησιμοποιούσαν τη γραφή,² ωστόσο αυτό δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι η μυκηναϊκή κοινωνία πραγματικά πληροί την 'προϋπόθεση' της γραπτής ιστορίας. Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να τονίσουμε ότι τα μυκηναϊκά τεκμήρια είναι ιδιαίτερα ελλιπή και δεν μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε με ακρίβεια την πολιτική ιστορία της μυκηναϊκής κοινωνίας. Τα κείμενα στις πινακίδες είναι γραμμένα σε μια πρώιμη μορφή της ελληνικής, σε μια συλλαβική γραφή, τη λεγόμενη Γραμμική Β, η οποία παρουσιάζει για εμάς δυσκολίες ερμηνείας λόγω των ορθογραφικών της κανόνων. Τα κείμενα συνίστανται σε λίστες, τις οποίες είχαν συντάξει 'υπάλληλοι' της κρατικής διοίκησης, και λόγω του εξειδικευμένου και σύντομου χαρακτήρα τους πολύ σπάνια περιέχουν ολόκληρες φράσεις. Στα πήλινα σφραγίσματα, εκτός από το εικονιστικό αποτύπωμα της σφραγίδας, μπορεί ακόμη να εμφανίζονται και κάποιες μεμονωμένες λέξεις.

Τέλος, σε μια συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικών σκευών για τη μεταφορά υγρών, στους μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς, οι οποίοι αποτελούν αγγεία ύψους 50-60 εκ., μπορεί να σημειώνονται με βαθή μία έως τρεις λέξεις, προτού τα αγγεία ψηθούν. Σε αντίθεση με τις πινακίδες, οι οποίες λειτουργούσαν ως 'σημειωματάρια' εντός κάθε ξεχωριστού ανακτόρου και στις έδρες των αξιωματούχων του (γύρω από το κτήριο του ανακτόρου), οι ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς

2 Η μυκηναϊκή γραφειοκρατία δεν ήταν φυσικά η πρώτη στην Ευρώπη ούτε είχε αναπτυχθεί ανεξάρτητα, αλλά ακολούθησε εκείνη της νεοανακτορικής Κρήτης. Δημιουργήθηκε σε ένα συγκεκριμένο διοικητικό περιβάλλον, μάλλον εκείνο της κεντροανατολικής Κρήτης στο τέλος του 15^{ου} αιώνα π.Χ., υιοθετώντας και προσαρμόζοντας ορισμένα διοικητικά εργαλεία, όπως τη γραφή και τη χρήση σφραγίδων από την παλαιότερη μινωική διοίκηση (Petraakis 2014).

χρησίμευαν στην κρατική διανομή αγροτικών προϊόντων ανάμεσα στις επικράτειες των διαφόρων ανακτόρων.

Αυτό σημαίνει ότι από τη μυκηναϊκή Ελλάδα μάς λείπουν ολόκληρες κατηγορίες κειμένων, τις οποίες γνωρίζουμε, ωστόσο, από σύγχρονες κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Μικρά Ασία, στη δυτική Συρία, στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο ή σε άλλες περιοχές της Εγγύς Ανατολής. Στα ανάκτορα και στους οικισμούς της μυκηναϊκής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένης της Υστερομινωικής Κρήτης από το 1400 έως το 1200 π.Χ. περίπου, απουσιάζουν κείμενα ιστορικού χαρακτήρα, όπως συμβόλαια³ με αναφορές σε ιστορικά γεγονότα (γνωστά από τους Χετταίους) ή επιγραφές που συνοδεύουν μνημειώδεις παραστάσεις στους τοίχους ναών (όπως στην Αίγυπτο του Νέου Βασιλείου). Επίσης, δεν έχουν βρεθεί ποτέ επιστολές, είτε γραμμένες από άλλους βασιλιάδες και απευθυνόμενες στον βασιλιά του μυκηναϊκού κράτους είτε αντίγραφα επιστολών τα οποία να είχε στείλει εκείνος στους ομολόγους του σε άλλες χώρες, παρ' όλο που γνωρίζουμε από τα αρχεία των Χετταίων ότι ο Μέγας Βασιλιάς της Αηhijawa (Αχιγιάβα), ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον ηγεμόνα της μυκηναϊκής Ελλάδας (βλ. παρακάτω), διατηρούσε διπλωματικές επαφές με τον Μέγα Βασιλιά των Χετταίων (Heinhold Kraemer 2007· Beckman et al. 2011).

2. Μια κοινωνία με Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής

Από τις δομικές ομοιότητες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνίες της Εγγύς Ανατολής, της Αιγύπτου και της ανατολικής Μεσογείου μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όλες αυτές κατατάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνιών με Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής (Marx 1857-1858 [1983]: 383-386· πρβλ. επίσης Marx 1867 [1962]: 353-354· 377-379· Marx 2016: 305-306· 326-328).⁴ Βασικό χαρακτηριστικό του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής είναι «η συμπεριληπτική ενότητα, η οποία υψώνεται πάνω από όλες τις μικρές κοινότητες ως ανώτερος ή μοναδικός ιδιοκτήτης», ένας ηγεμόνας («δεσπότης», με τα λόγια του Marx) στην κορυφή μιας ιεραρχικής κρατικής γραφειοκρατίας, η οποία διαχειρίζεται το πλεόνασμα και οργανώνει τη (μερική) αναδιανομή του. Η μυκηναϊκή άρχουσα τάξη των ανώτερων γραφειοκρατών και του ηγεμόνα, ο οποίος κατείχε τον τίτλο *wa-na-ka /wanax/* ([f]άναξ στην ομηρική ελληνική) με τη σημασία του «βασιλέως», βασιζόταν σε ένα σύστημα κοινωνικής εκμετάλλευσης με επίκεντρο την είσπραξη φόρων, καθώς και την υποχρεωτική εργασία της πλειοψηφίας του πληθυσμού.⁵ Ως φόροι συλλέγο-

3 Γνωρίζουμε όμως με βεβαιότητα ότι υπήρχαν συμβόλαια, καθώς δύο πινακίδες από το ανάκτορο της Κνωσού καταγράφουν αγορές δούλων και ονομάζουν τόσο το όνομα του αγοραστή, όσο και εκείνο του πωλητή και του ίδιου του δούλου. Η ανακτορική γραφειοκρατία κατέγραψε τα στοιχεία αυτά λόγω δικού της ενδιαφέροντος, ενώ το πρωτότυπο συμβόλαιο ανάμεσα στα δύο πρόσωπα πρέπει να ήταν γραμμένο σε φθαρτό υλικό και ως εκ τούτου δε σώθηκε (Olivier 1987).

4 Για μια προσέγγιση βάσει παραδειγμάτων από την κοινωνική ανθρωπολογία βλ. Friedman 1998: ειδικά 279-280. Για την κατάταξη της μυκηναϊκής οικονομίας μαζί με εκείνες της Εγγύς Ανατολής, βλ. Deger-Jalkotzy 1987· Killen 2008.

5 Για τη «διπλή εξουσιαστική υπόσταση του ηγεμόνα», δηλαδή την πολιτική και τη θρησκευτική, που είναι επίσης ένα χαρακτηριστικό των κοινωνιών με Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής (Marx 1857-1858 [1983]: 385), κατ'

νταν από το ανάκτορο αγροτικά προϊόντα, όπως σιτάρι ή ελαιόλαδο, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και μέταλλα, όπως χαλκός και χρυσός, ενώ οι ομάδες εργασίας αμείβονταν με μερίδες φαγητού όταν δούλευαν για το ανάκτορο (Killen 2008: 177-189-191· Palaima 2015: 631· 636· 639). Εκτός από τα υψηλά στελέχη της κρατικής γραφειοκρατίας, όπως ο *ra-wa-ke-ta /lāwāgetās/* (ο δεύτερος σε ισχύ στο κράτος μετά τον *wa-na-ka*) ή οι *ko-re-te-re /korestēres/* ή */koretēres/* και *ro-ro-ko-re-te-re /prokorestēres/* ή */prokoretēres/*, δηλαδή κυβερνήτες και αντικυβερνήτες, οι οποίοι εκτελούσαν στις περιφέρειες καθήκοντα ελέγχου, π.χ. στη συλλογή των φόρων, η άρχουσα τάξη συμπεριελάμβανε και άλλα πρόσωπα, τα οποία δεν εμφανίζονται στις πινακίδες με τίτλους, αλλά μόνο με τα ονόματά τους. Η πιο σημαντική ομάδα τέτοιων ισχυρών προσώπων ονομάζεται συνοπτικά από τους σημερινούς ερευνητές με τον συμβατικό όρο «συλλέκτες». Πρόκειται για πρόσωπα τα οποία διαχειρίζονταν κοπάδια, καθώς και διάφορους κλάδους βιοτεχνικής παραγωγής,⁶ για τα οποία όμως δε γνωρίζουμε την ακριβή κοινωνική ή ταξική τους θέση – ούτε τον τρόπο με τον οποίο ιδιοποιούνταν το μερίδιό τους από το πλεόνασμα των παραγωγών, τους οποίους επέβλεπαν.

Όταν στρεφόμαστε στις υποτελείς τάξεις, βρίσκουμε εξειδικευμένους τεχνίτες και τεχνίτριες, π.χ. τις *a-ra-ke-te-ja /ālakateiai/* (γυναίκες με ατράκτους = υφάντρες) ή τις *pe-ki-ti-ra₂ /pektriai/* (ξάντριες μαλλιού ή υφάσματος), οι οποίες δούλευαν υπό διαφορετικά εργασιακά καθεστώτα για το ανάκτορο (Killen 2006: 87-88). Τέλος, απαντούν καταγραφές για δούλους και δούλες, εργαζόμενους π.χ. στην παραγωγή υφασμάτων στην Κνωσό. Λόγω, όμως, του συνοπτικού χαρακτήρα των κειμένων της Γραμμικής Β, δεν καθίσταται πάντα δυνατό να διακριθούν οι δούλοι και οι δούλες από διάφορους ημι-εξαρτημένους εργάτες και εργάτριες που δούλευαν σε ένα είδος καθεστώτος «αγγαρείας» για τη γραφειοκρατία. Και οι δύο ομάδες καταγράφονται σε παρόμοιες λίστες, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρουν και τις μερίδες φαγητού, τις οποίες ελάμβαναν από το ανάκτορο. Οι δούλοι αναφέρονται συχνά, αλλά μάλλον όχι πάντα σε συνάρτηση με κάποιο όνομα σε πτώση γενική, το οποίο θα υποδήλωνε τον ιδιοκτήτη τους (Killen 2006: 88-90· 94· 96-98). Ωστόσο, η ίδια αυτή δυσκολία προσδιορισμού της συνολικής οικονομικής σημασίας της εργασίας των δούλων για τα ανάκτορα ή για τους ιδιοκτήτες τους προσφέρει, ταυτόχρονα, μια ένδειξη για την ταξική θέση τους στον συνολικό μηχανισμό παραγωγής της μυκηναϊκής κοινωνίας. Μπορούμε, έτσι, να συμπεράνουμε ότι η οικονομική θέση τους δεν απείχε πολύ από εκείνη των τεχνιτών, οι οποίοι καλούνταν σε υποχρεωτικές εργασίες ή δούλευαν μόνιμα για το ανάκτορο, το οποίο τους διένεμε πρώτες ύλες και ημι-τελειωμένα προϊόντα για τις εργασίες αυτές (Killen 2008: 191-195).⁷

αναφορά στην περίπτωση του *wa-na-ka*, βλ. πρόσφατα Μπουλώτης 2013: 96-97 και *passim*.

6 Shelmerdine & Bennet 2008: 293-294· 301-302· Rougemont 2009: 249-524· 532-534: 30% ήταν το μερίδιο των «συλλεκτών» στη κτηνοτροφία και στην παραγωγή υφασμάτων, τόσο στην Κνωσό όσο και στην Πύλο.

7 Οι μυκηναϊκοί όροι *do-e-ro /do(h)elos/* και *do-e-ra /do(h)elā/* δεν όριζαν όμως μια συγκεκριμένη ταξική θέση. Οι όροι αυτοί δήλωναν συνήθως εξαρτημένα και πιθανώς ανελεύθερα άτομα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κυρίως *do-e-ro* και *do-e-ra* θεοτήτων, οι οποίοι μπορούσαν να κατέχουν και κτήματα γης (Killen 2006: 89-90· Lurak 2008: 80-82), πρβλ. παρακάτω σημ. 76.

Τα ανάκτορα διέθεταν ευρύχωρες αποθήκες με πίθους (μεγάλα κεραμικά αγγεία για την αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων τροφής σε υγρή ή στερεά μορφή), όπως μας δείχνει μια πρόσφατα ανασκαμμένη αποθήκη της τελευταίας φάσης του ανακτόρου των Θηβών, του όψιμου 13^{ου} αιώνα π.Χ., με πάνω από 10 πίθους (εικ. 1) (Aravantinos et al. 2008: 23-30· Αραβαντινός 2015: 81-82, εικ. 1, πίν. 63α· Αραβαντινός 2016: 27-28, εικ. 19). Επιπλέον, αποθήκες υπήρχαν και σε ορισμένα κτήρια των ανακτορικών υπαλλήλων, όπως μας δείχνει π.χ. η λεγόμενη Οικία Πέτσα (από το όνομα του ανασκαφέα της) έξω από τα τείχη των Μυκηνών, η οποία καταστράφηκε στο τέλος της Υστεροελλαδικής (ΥΕ) IIIA2, δηλαδή στο 2^ο μισό του 14^{ου} αιώνα π.Χ. Η οικία αυτή ανήκει στα πλέον επιμελημένες κατασκευές μυκηναϊκά κτήρια, για την κατασκευή της οποίας έχουν χρησιμοποιηθεί πελεκημένοι λίθοι, ενώ τοιχογραφίες κοσμούν πολλούς από τους ιδιωτικούς χώρους της (Shelton 2015: 30, εικ. 4) (δηλαδή εκείνους που μάλλον είχαν επίσημη χρήση). Μια αποθήκη δίπλα στο κλιμακοστάσιο, κοντά στην είσοδο του κτηρίου, περιείχε τουλάχιστον 11 πίθους, ύψους 1,50-1,70 μ, με μια συνολική χωρητικότητα, η οποία υπολογίζεται γύρω στα 4,500 lt περίπου (Shelton 2015: 29-30, εικ. 3). Δύο άλλες αποθήκες ήταν γεμάτες με χιλιάδες αγγεία άβαφης κεραμικής, καθώς και με εκατοντάδες αγγεία λεπτότεχνης γραπτής κεραμικής, η οποία προοριζόταν για χρήση από μεγάλες ομάδες ανθρώπων (Shelton 2015: 31-33, εικ. 6-7).⁸ Τέλος, η παρουσία διαφόρων πινακίδων Γραμμικής Β στο συγκεκριμένο κτήριο (Ιακωβίδης 2003: 65-66, εικ. 2, πίν. 35β· Ιακωβίδης 2008: 28, πίν. 20δ) αποδεικνύει ότι οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων του συνδέονταν άμεσα με την ανακτορική διοίκηση, συμπεράσμα το οποίο υποστηρίζεται και από άλλα ευρήματα της Οικίας Πέτσα (Shelton 2015: 33).

Μονάχα με δυσκολία μπορούμε να κατανοήσουμε τις μορφές ιδιοκτησίας και χρήσης της γης στην ανακτορική περίοδο· και αυτό οφείλεται και πάλι στον πολύ σύντομο χαρακτήρα των κειμένων, αλλά και στο γεγονός ότι οι γλωσσικοί όροι της ανακτορικής γραφειοκρατίας για τις παραπάνω μορφές δεν βρίσκουν παράλληλα στις αλφαβητικές ελληνικές πηγές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., όπως π.χ. το *o-na-to /onāton/*, το οποίο ο Tom Palaima αντιπαραθέτει στο καρολίγγειο «beneficium». Συνοψίζοντας τα δεδομένα, ο ίδιος ο Palaima χαρακτηρίζει αυτό που διαβάζουμε στις μυκηναϊκές πινακίδες περισσότερο ως σύστημα κατοχής («landholding» στον Palaima, «Besitz» ή «Nutzniebung» στον Μαρξ) παρά ιδιοκτησίας της γης («landowning» στον Palaima, «Eigentum» στον Μαρξ). Η λέξη, η οποία χρησιμοποιείται στις πινακίδες, όταν ένα πρόσωπο κατέχει για προσωπική χρήση ένα κτήμα, είναι *e-ke* = ἔχει. Υπεύθυνη αρχή για τη διαχείρισή του είναι ο *da-mo /dāmos/* (δᾶμος), δηλαδή η τοπική κοινωνία. Ο Palaima αναλύει την ετυμολογία της συγκεκριμένης λέξης και τη σημασία της ως ομάδα ανθρώπων η οποία επιβλέπει συλλογικά τη διαίρεση και τη διανομή των αγροτεμαχίων με διαφορετικούς όρους στην

8 Δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ούτε ότι η αποθηκευμένη κεραμική στην Οικία Πέτσα είχε κατασκευαστεί από τους κατοίκους του κτηρίου ούτε ότι προοριζόταν για εξαγωγή εκτός Ελλάδας (όσον αφορά στην τελευταία υπόθεση της ερευνήτριας, η απουσία χαρακτηριστικών σχημάτων της εξαγόμενης μυκηναϊκής κεραμικής – π.χ. του αμφοροειδούς κρατήρα – είναι μάλλον ένδειξη εναντίον μιας εξαγωγής, τουλάχιστον προς την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή (πρβλ. Jung 2015: 245-251).

εκάστοτε περίπτωση (Palaima 2015: 621-625).⁹ Η κατοχή των κτημάτων συνδεόταν υποχρεωτικά με την καλλιέργειά τους και την εκτέλεση κάποιας εργασίας για το ανάκτορο. Το ανάκτορο ανέθετε τις υποχρεωτικές αυτές εργασίες συλλογικά στον *da-mo* (Deger-Jalkotzy 1983: 90-91). Το γεγονός ότι βρίσκουμε στα ανακτορικά αρχεία της Πύλου μια πινακίδα, η οποία καταγράφει τη διαμάχη ανάμεσα σε μια ιέρεια και τον *da-mo*, καταδεικνύει, τουλάχιστον έμμεσα, ότι η υψηλή κυριότητα της κατοχής της γης βρισκόταν στα χέρια του *wa-na-ka* (Shelmerdine & Bennet 2008: 300-301).¹⁰

Μια ξεχωριστή ομάδα ανθρώπων αποτελούσαν εκείνοι που έφεραν τον τίτλο *qa-si-re-u /g^wasileus/*, ο οποίος μετέπειτα θα εξελισσόταν στον ομηρικό τίτλο για τον βασιλιά: βασιλεύς (Carlier 1984: 108). Η σημασία, όμως, της μυκηναϊκής λέξης *qa-si-re-u* ήταν ριζικά διαφορετική από εκείνη της μεταγενέστερης λέξης «βασιλεύς» της Εποχής του Σιδήρου. Η πρώτη χαρακτήριζε έναν ενδιάμεσο ρόλο, ο οποίος δεν αντιστοιχούσε σε αυτόν ενός αξιωματούχου της ανακτορικής διοίκησης. Ο ρόλος των *qa-si-re-we* (ονομαστική πληθυντικού του *qa-si-re-u /g^wasileus/*) διέφερε, δηλαδή, π.χ. από εκείνον των *e-ge-ta /hek^wetai/*, των ακολούθων του *wa-na-ka* (Deger-Jalkotzy 1978· Carlier 1995: 363),¹¹ οι οποίοι αποτελούσαν υψηλόβαθμα στελέχη του ανακτορικού κράτους, στενά συνδεδεμένα με τον *wa-na-ka*. Αντίθετα, οι αρμοδιότητες των *qa-si-re-we* εκτείνονταν σε διαφορετικές κοινωνικό-οικονομικές σφαίρες, κεντρικές και τοπικές, και αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό τους τους έφερε στη θέση να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ιστορικό ρόλο στο τέλος του μυκηναϊκού κράτους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Από τη μία, οι *qa-si-re-we* εκτελούσαν συγκεκριμένους ελέγχους εκ μέρους του ανακτόρου, ενώ έπαιζαν ρόλο στην κατάσχεση κάποιων υλικών ή σχετιζόνταν με τη διανομή πρώτων υλών, όπως του χαλκού, καθώς, σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν υπεύθυνοι απέναντι στο ανάκτορο για τη δουλειά των χαλκουργών. Από την άλλη, όμως, οι ίδιοι στήριζαν την κοινωνική τους θέση στις τοπικές κοινωνίες (Carlier 1995: 356). Σχετιζόνταν, δε, με συλλογικά σώματα που ονομάζονταν *ke-ro-si-ja /geronsiā/* (= γερουσία). Οι μυκηναϊκές «γερουσίες» περιλάμβαναν όχι αναγκαστικά άνδρες μεγάλης ηλικίας, αλλά πιθανότατα ανθρώπους, οι οποίοι ξεχώριζαν για την αυξημένη εμπειρία τους, στο πλαίσιο του εκάστοτε επαγγέλματός τους (π.χ. χαλκουργοί). Σε μία τουλάχιστον περίπτωση, ο αρχηγός μιας */geronsiā/* στην Πύλο εμφανίζεται να είναι ταυτόχρονα και */g^wasileus/*. Το πραγματικό όνομά του, όπως μαρτυρείται σε μια πινακίδα, ήταν *a-pi-qa-ta*. Αυτός έπρεπε να επιλέξει άνδρες από τη */geronsiā/* του και να τους στείλει για χαλκουργικές εργασίες στο ανάκτορο (Deger-Jalkotzy 2002: 77). Η *ke-ro-si-ja* του *a-pi-qa-ta* αποτελούσαν από 17 άνδρες (PY An 261 verso .5) (Rougemont 2009: 478-479).

Αυτό σημαίνει ότι σε τοπικό επίπεδο υπήρχαν πολιτικά οργανωμένα σώματα, τα οποία, παρ' όλο που δεν ήταν τμήματα της ανακτορικής διοίκησης, υποχρεώνονταν, με συγκεκριμένες αφορμές, να στείλουν εξειδικευμένους τεχνίτες

9 Σημειώνει, δε, και ότι η λέξη αναλύεται ως **deh₂-mo-s* και συσχετίζεται με τις σημασίες διαίρεση και διανομή.

10 Βλ. επίσης την επιχειρηματολογία της Lurak (2008: 65-72) σχετικά με τα δικαιώματα φορολογίας του ανακτόρου ακόμα και σε τύπους κτημάτων που δεν κατείχε άμεσα το ανάκτορο.

11 Ή, σύμφωνα με μια διαφορετική ερμηνεία, εκείνων, οι οποίοι κάνουν τους άλλους να ακολουθούν, δηλαδή εντεταλμένων, οι οποίοι επιστρατεύουν κάποιον εκ μέρους του *wa-na-ka* (Palaima 2015: 624-640).

στο ανακτορικό κέντρο για υποχρεωτικές εργασίες. Ο */wanax/* επενέβαινε, ως εκ τούτου, βαθιά στην τοπική πολιτική ζωή και την οικονομία, εφόσον επιστράτευε τοπικό προσωπικό για εργασίες προς δικό του όφελος.

Ένα άλλο συλλογικό σώμα, το οποίο φαίνεται να υπήρχε για παρόμοιο σκοπό, ήταν η *qa-si-re-wi-ja /g^wasilēwiā/*, της οποίας ηγούνταν ένας */g^wasileus/*. Αυτές οι ομάδες εργαζόνταν για το ανάκτορο και ελάμβαναν ως αμοιβή μερίδες φαγητού (Carlier 1995: 358-362). Στη Θήβα συνδέονταν με την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, όπως αγγείων, αλλά και όπλων (Killen 1987: 65-67).

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το ανάκτορο, δηλαδή ο */wanax/*, έλεγχε κάθε είδους οικονομικές διαδικασίες, είτε άμεσα, μέσω της επιτήρησης από ανακτορικούς αξιωματούχους, είτε έμμεσα, αναθέτοντας ορισμένες εργασίες σε συγκεκριμένα άτομα (Nakassis 2013: 183-184· Shelmerdine 2013: 447). Ως εκ τούτου, υπήρχαν διάφορα επίπεδα διοίκησης, ελέγχου και επίδρασης πάνω στις καταπιεζόμενες τάξεις,¹² και ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό της μυκηναϊκής κοινωνίας διαμόρφωνε ένα ευρύ πεδίο ανταγωνισμών, στο οποίο μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα ποικίλες συγκρούσεις των αντιτιθέμενων συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων που την αποτελούσαν.

Όπως μπορεί να έχει διαφανεί ήδη μέσα από την παραπάνω σύντομη επισκόπηση, οι σημερινές μας γνώσεις για τη μυκηναϊκή κοινωνία επιβεβαιώνουν, σε μεγάλο βαθμό, τον χαρακτηρισμό του Georgi Lukács για τον Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής: «Ένα μέρος της κοινωνίας ζει τη φυσική του ύπαρξη πρακτικά σε πλήρη ανεξαρτησία από τον προορισμό του κράτους. [...] Από την άλλη, ένα άλλο μέρος της κοινωνίας ζει – από οικονομική άποψη – πλήρως παρασιτικά. Το κράτος, η κρατική μηχανή της εξουσίας, δεν είναι για αυτό το μέρος, όπως για τις κυρίαρχες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας, ένα μέσο επιβολής με τη βία, σε περίπτωση ανάγκης, των αρχών της οικονομικής κυριαρχίας του ή ένα μέσο δημιουργίας δια της βίας των όρων της οικονομικής κυριαρχίας του (σύγχρονη αποικιοκρατία), συνεπώς δεν αποτελεί *διαμεσολάβηση* της οικονομικής κυριαρχίας της κοινωνίας, αλλά *άμεσα αυτή την ίδια την κυριαρχία*.» (Λούκατς 2001: 137-138).¹³

Ο Lukács παραπέμπει, σε αυτό το σημείο, σε μια ανάλυση του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου διαβάζουμε: «Σύμφωνα με ό,τι έχει προϋποτεθεί, ο άμεσος παραγωγός είναι εδώ πέρα κάτοχος των δικών του μέσων παραγωγής, των αναγκαίων αντικειμενικών όρων εργασίας για την πραγματοποίηση της εργασίας του και για την παραγωγή των μέσων συντήρησής του. Ασχολείται αυτοτελώς με τη γεωργία του, όπως και με την αγροτική-οικιακή βιοτεχνία, η οποία είναι συνδεδεμένη μαζί της. [...] Αν σε αυτούς [τους μικρούς αγρότες] δεν αντιπαρατίθενται

12 Εδώ μπορεί κανείς να ανακαλέσει την εκτίμηση για τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες ως λιγότερο προσδεμένες και άμεσα καθορισμένες από την οικονομία, σε σύγκριση με τις καπιταλιστικές (Lukács 1970: 133-Λούκατς 2001: 137).

13 Στο πρωτότυπο διαβάζουμε: «Ein Teil der Gesellschaft lebt sein vom Schicksal des Staates so gut wie völlig unabhängiges, naturhaftes Dasein [...] Ein anderer Teil der Gesellschaft lebt wiederum – ökonomisch – völlig parasitär. Der Staat, der staatliche Machtapparat ist für ihn nicht, wie für die herrschenden Klassen der kapitalistischen Gesellschaft ein Mittel, die Prinzipien seiner ökonomischen Herrschaft im Notfall mit Gewalt durchzusetzen oder mit Gewalt die Bedingungen für seine ökonomische Herrschaft herbeizuschaffen (moderne Kolonisation), also keine *Vermittlung* der ökonomischen Beherrschung der Gesellschaft, sondern *unmittelbar diese Herrschaft selbst*» (Lukács 1970: 133-134).

άμεσα ως γαιοκτήμονες ατομικοί ιδιοκτήτες, αλλά το ίδιο το κράτος, όπως συμβαίνει στην Ασία, το οποίο αντιπαράκειται μαζί τους ως γαιοκτήμονας και ταυτόχρονα ως κυρίαρχος, τότε η πρόσοδος και ο φόρος συμπίπτουν ή, πολύ περισσότερο, δεν υπάρχει τότε κανένας φόρος, ο οποίος να είναι διαφορετικός από αυτήν τη μορφή της γαιοπροσόδου. Υπό αυτές τις συνθήκες, η σχέση εξάρτησης δεν χρειάζεται να έχει, ούτε πολιτικά ούτε οικονομικά, καμία σκληρότερη μορφή από εκείνη η οποία είναι κοινή κάθε υποτέλειας έναντι του κράτους. Το κράτος είναι εδώ πέρα ο ανώτατος γαιοκτήμονας. Η κυριαρχία αποτελεί εδώ τη συγκεντρωμένη σε εθνική κλίμακα γαιοκτησία. Γι' αυτό τον λόγο δεν υπάρχει, σε αυτή την περίπτωση, και καμία ιδιωτική γαιοκτησία, παρόλο που υπάρχει τόσο ιδιωτική όσο και συλλογική κατοχή και χρησιμοποίηση της γης.»¹⁴

Είδαμε ήδη και θα δούμε και παρακάτω, με ποιο τρόπο θα πρέπει να προσαρμοστεί αυτή η αναλυτική περιγραφή ως προς συγκεκριμένα σημεία, προκειμένου να κατανοήσουμε τον μυκηναϊκό τρόπο εκμετάλλευσης της μη αμειβόμενης υπερεργασίας και τις αντιφάσεις, οι οποίες ενυπήρχαν στο κοινωνικό σύστημα της ανακτορικής περιόδου.

Σκοπός του παρόντος άρθρου δεν είναι, όμως, μια πραγμάτευση της δομικής λειτουργίας του μυκηναϊκού κρατικού μηχανισμού ή του συνόλου της μυκηναϊκής οικονομίας, αλλά μονάχα η διατύπωση ορισμένων προτάσεων, που στοχεύουν στην εκκίνηση μιας συζήτησης γύρω από τις αντιφάσεις, οι οποίες χαρακτήριζαν την κοινωνία αυτή, καθώς και των εξελίξεων, τις οποίες αυτές καθόρισαν.

3. Η καταστροφή των ανακτόρων

Επειδή, όπως είπαμε, οι γραπτές πηγές είναι ιδιαίτερα ελλιπείς όσον αφορά στα ιστορικά γεγονότα της μυκηναϊκής ανακτορικής κοινωνίας, φαίνεται κατάλληλο να ξεκινήσουμε τη συζήτηση από την περίοδο του τέλους του μυκηναϊκού κράτους και από τα αρχαιολογικά δεδομένα τα οποία συνδέονται με την περίοδο αυτή. Το πρώτο σημαντικό στοιχείο είναι η καταστροφή από πυρκαγιά γύρω στα 1200 π.Χ. Η φωτιά εντοπίζεται ως άμεση αιτία καταστροφής σε όλα τα μυκηναϊκά ανάκτορα στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα οποία καταστράφηκαν αυτή την περίοδο: στις Μυκίνες και την Τίρυνθα της Αργολίδας, στη Θήβα της Βοιωτίας και στην Πύλο της Μεσσηνίας.¹⁵ Τα Χανιά της δυτικής Κρήτης λειτουργούσαν κατά πάσα πιθανό-

14 Στο πρωτότυπο διαβάζουμε: «Der unmittelbare Produzent befindet sich hier der Voraussetzung nach im Besitz seiner eignen Produktionsmittel, der zur Verwirklichung seiner Arbeit und zur Erzeugung seiner Subsistenzmittel notwendigen gegenständlichen Arbeitsbedingungen; er betreibt seinen Ackerbau wie die damit verknüpfte ländlich-häusliche Industrie selbständig. ... Sind es nicht Privateigentümer, sondern ist es wie in Asien der Staat, der ihnen [den Kleinbauern] direkt als Grundeigentümer und gleichzeitig Souverän gegenübertritt, so fallen Rente und Steuer zusammen, oder es existiert vielmehr dann keine von dieser Form der Grundrente verschiedene Steuer. Unter diesen Umständen braucht das Abhängigkeitsverhältnis politisch wie ökonomisch keine härtere Form zu besitzen als die ist, welche aller Untertanenschaft gegenüber diesem Staat gemeinsam ist. Der Staat ist hier der oberste Grundherr. Die Souveränität ist hier das auf nationaler Stufe konzentrierte Grundeigentum. Dafür existiert dann aber auch kein Privatgrundeigentum, obgleich sowohl Privat- wie gemeinschaftlicher Besitz und Nutznießung des Bodens» (Marx 1894 [1964]: 798-799).

15 Για μια εκτενή συζήτηση των αρχαιολογικών δεδομένων που σχετίζονται με τις καταστροφές, βλ. Jung 2016: 555-560.

τητα επίσης μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα π.Χ. ως κέντρο ανακτορικής διοίκησης με χρήση γραφής, αν και το ίδιο το ανάκτορο της τελικής φάσης της Υστερομινωικής (ΥΜ) ΙΙΙΒ περιόδου δεν έχει ανασκαφεί ακόμα.¹⁶

Διάφορες αιτίες έχουν τεθεί στο τραπέζι της συζήτησης ως παράγοντες οι οποίοι καθόρισαν την οριστική αποσύνθεση του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής της υστερομυκηναϊκής κοινωνίας. Ορισμένες υποθέσεις αναφέρονται σε οικολογικές καταστροφές, ενώ πρόσφατα έχει γίνει λόγος για ανομβρίες ως αποτέλεσμα μιας κλιματικής κρίσης.¹⁷ Οι παράγοντες αυτοί, όμως, πρώτον, δεν εξηγούν τις άμεσες αιτίες των πυρκαγιών στα ανάκτορα και, δεύτερον, δε βρίσκουν – μέχρι στιγμής τουλάχιστον – υποστήριξη στα κλιματολογικά αρχεία της ανατολικής Μεσογείου, τα οποία προσφέρουν ενδείξεις για απότομες και ριζικές αλλαγές του κλίματος μονάχα πολλές δεκαετίες μετά το 1200 π.Χ. (Weninger et al. 2009: 44-48). Άλλες θεωρίες αναζητούν τις αιτίες είτε σε επιθέσεις εξωτερικών εχθρών (όπως των λεγόμενων Λαών της Θάλασσας, γνωστών από τις αιγυπτιακές πηγές του 13^{ου} και του 12^{ου} αιώνα π.Χ.) είτε στην οικονομική εξάντληση είτε σε εξεγέρσεις και εμφυλίους πολέμους ή ακόμα και σε διάφορους συνδυασμούς των παραπάνω παραγόντων.¹⁸

Μια ακόμη θεωρία, η οποία υπήρξε στο παρελθόν πολύ δημοφιλής ανάμεσα στους αρχαιολόγους, έκανε λόγο για ένα 'κύμα' σεισμικής δραστηριότητας, το οποίο έπληξε και κατέστρεψε πολλά, αν και όχι όλα, τα ανάκτορα (Kilian 1988: 134· Kilian 1996· Nur & Cline 2000: ειδικά 60). Για διάφορους λόγους, όμως, οι σεισμοί δεν μπορούν πλέον να γίνουν δεκτοί ως πολύ πιθανές αίτιες των καταστροφών, οι οποίες συνδέονται με πυρκαγιά στα παραπάνω ανάκτορα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σύγχρονες μελέτες στην Τίρυνθα έχουν δείξει ότι απαιτείται μια λεπτομερής μελέτη των στρωματογραφικών δεδομένων σε συνδυασμό με σεισμολογική μοντελοποίηση, προκειμένου να αποδειχθεί ότι μια καταστροφή οφείλεται σε σεισμό και κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα κατ' αναφορά στη συγκεκριμένη περίοδο.¹⁹ Ένα επιχείρημα εναντίον της καταστροφής των ανακτόρων από σεισμό αποτελεί, επίσης, το γεγονός ότι για την οικοδόμηση των θεμελίων των ανακτορικών κτηρίων και ιδιαίτερα των κεντρικών αιθουσών είχε επιδειχθεί η μεγαλύτερη επιμέλεια σε ολόκληρη την ιστορία της μυκηναϊκής οικιστικής αρχιτεκτονικής, έτσι ώστε οι πυρήνες των ανακτόρων να αποτελούν τα πλέον ασφαλή κτίσματα σε περίπτωση σεισμού (Kilian 1990).

Ακόμη πιο σημαντική είναι, όμως, η διαπίστωση ότι το μέγεθος και η έκταση της πυρκαγιάς στις περισσότερες περιπτώσεις δεν παραπέμπει σε μια τυχαία αιτία. Πρώτ' απ' όλα, γνωρίζουμε ότι σεισμοί στα ιστορικά χρόνια της αρχαιότητας

16 Για την καταστροφή των κτηρίων της φάσης ΥΜ ΙΙΙΒ1, τα οποία περιείχαν πινακίδες με Γραμμική Β, βλ. Hallager et al. 2014: 201, εικ. 1· 213-217· 219-220· Andreadaki-Vlazaki 2015: 29-34. Επιπλέον, υπάρχουν μεγάλοι ψευδόστομοι αμφορείς με επιγραφές στη Γραμμική Β γραφή τόσο από τα ίδια τα Χανιά, προερχόμενοι από στρώματα της ΥΜ ΙΙΙΒ2 (Hallager 2003: 274-275, πίν. 114a· 124a· 123b,8· 129b,3· 131c,3· 135g,7), όσο και από στρώματα της τελικής καταστροφής (της φάσης ΥΕ ΙΙΙΒ Τελική) του ανακτόρου της Τίρυνθας στην Αργολίδα (Kardamaki et al. 2016: 158-161).

17 Μια επισκόπηση των τελευταίων προσεγγίσεων παρουσιάζουν οι Knapp & Manning 2016.

18 Για επισκοπήσεις της έρευνας βλ. Deger-Jalkotzy 2008· Maran 2009· Middleton 2010.

19 Για την Τίρυνθα έχει δημοσιευθεί προς το παρόν μόνο μια μελέτη επικεντρωμένη σε δεδομένα του προχωρημένου 12^{ου} αιώνα, δηλαδή σε μια φάση που απέχει από την καταστροφή του ανακτόρου κατά πολλές δεκαετίες (Hinzen et al. 2015).

σπάνια αποτελούσαν αιτίες πυρκαγιών (Zangger 1998: 230), κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από εθνοαρχαιολογικές μελέτες σε παραδοσιακά πλινθόκτιστα σπίτια της Ελλάδας (Hänsel 1980: 346-347, εικ. 2· 4-6). Η μυκηναϊκή αρχιτεκτονική, η οποία χρησιμοποιούσε ως δομικά υλικά κυρίως λίθους και άψητες πλίνθους, αλλά και ξύλο, κυρίως με τη μορφή εντοιχισμένων δοκαριών, δεν ευνοεί την εύκολη εξάπλωση μιας φωτιάς. Στην Πύλο, όπου υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για πολύ υψηλές θερμοκρασίες της καταστροφικής πυρκαγιάς (Blegen & Rawson 1966: 102· 117· 127· 135· 157), νεότερες έρευνες έδειξαν ότι μετά τη φωτιά ορισμένοι χώροι επαναχρησιμοποιήθηκαν, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των επάνω ορόφων (Lafayette Hogue 2016: 152-153). Αυτά τα δεδομένα δε συνάδουν με το γεγονός ενός σεισμού ως αιτίας της καταστροφής.

Ιδιαίτερα διδακτική είναι, όμως, η περίπτωση της Τίρυνθας. Ήδη οι πρώτοι ανασκαφείς, Heinrich Schliemann και Wilhelm Dörpfeld, είχαν παρατηρήσει ότι σχεδόν όλα τα δωμάτια και οι αίθουσες του ανακτόρου στην Άνω Ακρόπολη περιείχαν στρώματα καμένων πλίνθων, καθώς και ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, ολόκληροι τοίχοι είχαν ψηθεί σε έντονη φωτιά (εικ. 2) (Schliemann 1885 [1976]: 8· Dörpfeld 1885 [1976]: 256· 279).²⁰ Αυτό τους οδήγησε στο λογικό συμπέρασμα ότι το ανάκτορο είχε πυρποληθεί (Dörpfeld 1885 [1976]: 268· επίσης Marzloff 2004: 86).

Ορισμένοι χώροι στην Άνω Ακρόπολη χρησίμευαν σίγουρα ως αποθήκες και για εύφλεκτα υλικά – όπως ελαιόλαδο αποθηκευμένο σε πιθάρια ή σε μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς²¹ –, αλλά πολλά από τα έντονα καμένα τμήματα των ανακτόρων, όπως η αίθουσα του θρόνου, δεν είχαν κάποια χρήση η οποία να σχετίζεται με αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων τέτοιων υλικών. Μια περίπτωση προσπάθειας να πυρποληθούν οικίες, κατασκευασμένες με παρόμοια δομικά υλικά με αυτά των μυκηναϊκών κτηρίων παρέχει η νεότερη αποικιακή πολιτική της Αγγλίας, μέσω της αναφοράς ενός Άγγλου αρχαιολόγου και πρώην στρατιωτικού του αποικιακού στρατεύματος στο Αφγανιστάν. Ο D.H. Gordon κατέγραψε ότι κατά την προσπάθεια καταστολής μιας τοπικής εξέγερσης το 1919/20 στο Βαζιριστάν, οι Άγγλοι έπρεπε πρώτα να συγκεντρώσουν ξηρούς θάμνους κοντά στους τοίχους και να ανατινάξουν τα κεντρικά ξύλινα στηρίγματα των ταβανιών για να πυρπολήσουν με τη βοήθεια κηροζίνης τα μισο-κατεστραμμένα πλινθόκτιστα σπίτια των χωριών (Gordon 1953, 149-150 εικ. 1).

Χωρίς να εισέλθουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες, μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε πως είναι πολύ πιθανόν οι αιτίες των πυρκαγιών, οι οποίες κατέστρεψαν τα μυκηναϊκά ανάκτορα, να ήταν ανθρωπογενείς.²² Αν δεχτούμε το παραπάνω ως ένα συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει με βάση όσα έχουν συζητηθεί μέχρι αυτό το σημείο, τότε θα πρέπει να επιλέξουμε μεταξύ των παρακάτω πιθανοτήτων: είτε

20 Για μια χαρτογράφηση όλων των ιχνών φωτιάς που τεκμηριώθηκαν καθώς και αυτών που είναι ορατά ακόμα στην ακρόπολη βλ. εικ. 2 στο παρόν άρθρο και Jung 2016: 556-559, εικ. 1· 576.

21 Σχετικά με τέτοια αποθηκευτικά αγγεία, τα οποία βρέθηκαν στα μπάζα, νοτιοδυτικά, κάτω από την Άνω Ακρόπολη, βλ. Kardamaki et al. 2016.

22 Για μια ανάλογη συζήτηση των καταστροφών των ανακτόρων και άλλων κτηρίων της ΥΜ ΙΒ Κρήτης από φωτιά βλ. Driessen & Macdonald 1997: 108-109.

ενός πολέμου με επίθεση εξωτερικών εχθρών είτε ενός εμφυλίου πολέμου ή μιας εξέγερσης των καταπιεζόμενων τάξεων της μυκηναϊκής κοινωνίας.

Και πάλι η Τίρυνθα είναι σε θέση να μας προσφέρει πολύτιμες ενδείξεις, επειδή εδώ – σε αντίθεση με τη Θήβα και την Πύλο και σε μεγάλο βαθμό και με τις Μυκήνες – μπορούμε να συγκρίνουμε τις συνθήκες καταστροφής του ανακτορικού συγκροτήματος με τον σύγχρονο αυτού οικισμό. Ο χάρτης της Τίρυνθας δείχνει τους χώρους στην Άνω Ακρόπολη, οι οποίοι καταστράφηκαν με βεβαιότητα από φωτιά και στους οποίους διακρίνεται ένας ενιαίος ορίζοντας, ενώ στην Κάτω Ακρόπολη ελάχιστα είναι τα σπίτια, όπου διαπιστώθηκαν στις σύγχρονες ανασκαφές ίχνη φωτιάς (εικ. 2) (Damm-Meinhardt 2015α: 247 με σημ. 1523). Το γεγονός ότι τόσο οι δύο πύλες, οι οποίες οδηγούν στην πρώτη αυλή της Άνω Ακρόπολης, όσο και ο δρομίσκος, ο οποίος εξέρχεται από τη βόρεια πύλη της Κάτω Ακρόπολης, έχουν καεί, υποδεικνύει επίσης την επιλεκτική χρήση της φωτιάς. Στις περιπτώσεις των πυλών μπορεί, βέβαια, να σκεφτεί κανείς την πιθανότητα να έλαβαν χώρα σε αυτές κάποιες μάχες.

4. Ταξικοί αγώνες

Ο διαφορετικός χαρακτήρας των κτηρίων στα δύο αυτά επίπεδα του περιτειχισμένου λόφου της Τίρυνθας είναι σημαντικός για την ερμηνεία της τόσο διαφοροποιημένης εικόνας των καταστροφών στην Άνω και στην Κάτω Ακρόπολη. Ενώ η Άνω Ακρόπολη φιλοξενεί κτήρια της πιο προχωρημένης και επιβλητικής αρχιτεκτονικής της Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα, η ποιότητα κατασκευής των σπιτιών στην Κάτω Ακρόπολη υπολείπεται σαφώς αυτής των κτηρίων της Άνω Ακρόπολης. Αυτό ισχύει ακόμη και για το επιμελέστερα κατασκευασμένο κτήριο της Κάτω Ακρόπολης, το λεγόμενο Συγκρότημα Α, το οποίο δε διαθέτει, για παράδειγμα, τοιχογραφίες (Damm-Meinhardt 2015α: 127-129· Damm-Meinhardt 2015β). Ωστόσο, τοιχογραφίες υπάρχουν στα σπίτια εξωτερικά της ακρόπολης των Μυκηνών, τα οποία όμως – σε αντίθεση με εκείνα της Κάτω Ακρόπολης της Τίρυνθας – έχουν θεωρηθεί, λόγω της εύρεσης σε αυτά πήλινων πινακίδων και ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων, ως κατοικίες υπαλλήλων/αξιωματούχων της ανακτορικής διοίκησης (French 2002: 67-68· 126, εικ. 61).²³

Επομένως, από τα αρχιτεκτονικά δεδομένα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπήρχαν έντονες ταξικές διαφορές ανάμεσα στους κατοίκους των δύο επίπεδων της ακρόπολης. Επιπλέον, ομάδες ταφών χωρίς κανένα κτέρισμα – απλοί λάκκοι ανοιγμένοι στην περιοχή του οικισμού της Κάτω Ακρόπολης – μαρτυρούν, κατά πάσα πιθανότητα, την παρουσία των (νεκρών) μελών της πιο καταπιεσμένης τάξης των τελευταίων δεκαετιών του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος (Kilian 1983: 176-177· 179, εικ. 5· Damm-Meinhardt 2015α: 188-189· 194· 197, σχέδιο

²³ Για το Κτήριο VI της Κάτω Ακρόπολης έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι φιλοξενούσε τον χώρο εργασίας ενός γραφέα (Rahmstorf 2008: 287). Το Κτήριο VI δεν ανήκει όμως στο Συγκρότημα Α. Ακόμα και αν υπήρχε όντως ένα γραφείο της ανακτορικής διοίκησης στην Κάτω Ακρόπολη (βλ. όμως και Vettters 2011: 39-40· Vettters 2012: 35), τότε η κοινωνικό-οικονομική θέση των υπαλλήλων σε αυτό δε συγκρίνεται με εκείνη ενός κατόχου των παραπάνω οικιών στις Μυκήνες.

23,2).²⁴ Τα μέλη των τάξεων, οι οποίες απολάμβαναν ένα μεγαλύτερο μερίδιο από τη διανομή των προϊόντων, θάβονταν σε θαλαμωτούς τάφους έξω από τον οικισμό (Rudolph 1973), ενώ εκείνοι για τους οποίους χτίστηκαν οι επιβλητικοί και ύψιστης αρχιτεκτονικής ποιότητας θολωτοί τάφοι, πιθανόν ήλεγχαν και τα μέσα παραγωγής (Müller 1975).²⁵

Μπορούμε, συνεπώς, να διατυπώσουμε το εξής προσωρινό συμπέρασμα: οι ταξικές διαφορές, οι οποίες εγγράφονται με σαφή τρόπο στην αρχιτεκτονική της Άνω και Κάτω Ακρόπολης της Τίρυνθας, αλλά και στην ίδια την τοπογραφική επιλογή του σημείου ανέγερσης του ανακτόρου στην κορυφή του λόφου, βρίσκονται σε σημαντικό βαθμό σε αναλογία με τις επιλεκτικές πυρπολήσεις της Άνω Ακρόπολης. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει τη βάσιμη υπόθεση ότι η καταστροφή της Τίρυνθας οφείλεται μάλλον σε εμφύλιο πόλεμο ή εξέγερση, παρά σε μια επίθεση εξωτερικών εχθρών.²⁶

Ψάχνοντας για άλλες ενδείξεις ταξικών αγώνων στα αρχαιολογικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών του 13^{ου} αιώνα π.Χ., ίσως δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι αυτές τις βρίσκουμε στον διάκοσμο ενός ανακτόρου: στην Πύλο, η νωπογραφία της ζωφόρου της μάχης στην Αίθουσα 64 της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου παριστάνει δύο πολύ διαφορετικές ομάδες πολεμιστών (εικ. 3). Η μία προχωράει από αριστερά προς τα δεξιά και αποτελείται από πολεμιστές με μυκηναϊκή ενδυμασία, μυκηναϊκά οδοντόφρακτα κράνη (δηλαδή, κράνη καλυμμένα με πλακίδια διαμορφωμένα από χαυλιόδοντες κάπρων), μυκηναϊκές κνημίδες και μυκηναϊκά επιθετικά όπλα. Οι αντίπαλοί τους – προχωρώντας από δεξιά προς τα αριστερά – είναι άνδρες, οι οποίοι παριστάνονται χωρίς προστατευτικό οπλισμό, ντυμένοι με δέρματα ζώων (μάλλον προβάτων) και με αχτένιστα μακριά μαλλιά. Ένας από αυτούς τους ελαφρά οπλισμένους άνδρες κρατάει ένα κοντό ξίφος αντίστοιχο με εκείνο που κρατάει ο αντίπαλός του στη μονομαχία (Lang 1969: 43-48· 71-72, πίν. 16-17· 117,22H64· A,22H64· M,22H64. 23H64· Davis & Bennet 1999: 109, πίν. 14a-c).

24 Ο ανασκαφέας, Klaus Kilian, τους απέδωσε σε «μέλη της κατώτερης βαθμίδας της κοινωνικής πυραμίδας» (Kilian 1983: 176-177). Αναμένονται, ωστόσο, τα αποτελέσματα των ανθρωπολογικών μελετών των συγκεκριμένων σκελετών, τα οποία θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ή να διαψεύσουν μια τέτοια ερμηνεία.

25 Ο πρώτος θολωτός τάφος της Τίρυνθας βρέθηκε δυστυχώς εντελώς άδειος (συλημένος), αλλά ο Müller θεωρούσε λόγω των αρχιτεκτονικών του χαρακτηριστικών ότι ήταν το έργο ενός αρχιτέκτονα της ύστερης ανακτορικής εποχής (Müller 1975: 4). Για τον δεύτερο θολωτό τάφο δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα (πρβλ. Maran & Παπαδημητρίου 2012: 164). Γενικά οι θολωτοί τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, του 13^{ου} αιώνα δηλαδή, βρέθηκαν σχεδόν όλοι συλημένοι. Ο θολωτός τάφος στο Μενίδι Αττικής, όμως, περιείχε, παρά τη σύλησή του, ακόμα ορισμένα αντικείμενα πολυτέλειας από πολύτιμα υλικά, όπως χρυσό, ελεφαντοστό και γυαλί (Lolling 1880: 44, πίν. 3-9· Lolling 1887), καθώς επίσης και τέσσερις αμφορείς, εισηγμένους από τη συροπαλαιστινιακή ακτή (Lolling 1880: 44, πίν. 9,1-4). Επειδή το σύνολο της μυκηναϊκής κεραμικής του τάφου αυτού χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ (Benzi 1975: 149-160, αριθ. κατ. 5-22, πίν. 1,5-8. 17· 2,16· Mountjoy 1999: 488· 546-547, εικ. 198, 224· 551-552, εικ. 200, 252), αποτελεί σχεδόν το μοναδικό παράδειγμα κτερισμάτων σε τάφο της άρχουσας τάξης της υστεροανακτορικής περιόδου.

26 Ορισμένοι μελετητές είχαν υποστηρίξει παλαιότερα ότι η αιτία για την καταστροφή ενός ή μερικών ανακτόρων ήταν μια επανάσταση: Wace 1953: 832· Andronikos 1954: 236-239· Chadwick 1976: 114-115. Ο Alan Wace έγραψε το 1953 ξεκάθαρα: «The effects of the Dorian Invasion have been unduly magnified by historians. The archaeological facts suggest that there was no definite racial or cultural break, but only a political revolution. The citadel of Mycenae was burnt at the end of the Bronze Age, but there was no real interruption in its civilization (Wace 1953: 832).» Ο Wace δεν συνέχισε, όμως, αυτή την υπόθεση ιστορικής ερμηνείας.

Για την ερμηνεία της τοιχογραφίας αυτής θα πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψη του ότι, σύμφωνα με τον κανόνα της μινωικής και της μυκηναϊκής εικονογραφίας, σε σκηνές μάχης οι κάτοικοι του Αιγαίου μάχονται πάντα εναντίον άλλων κατοίκων του Αιγαίου – σε τοιχογραφίες, σε παραστάσεις σφραγίδων ή σε άλλα δείγματα εικονιστικής τέχνης. Αυτός ο κανόνας διαφέρει ριζικά από τις εικονογραφικές παραδόσεις της φαραωνικής Αιγύπτου, όπου είναι τυποποιημένες οι μορφές των πάγων ξένων εχθρών της χώρας. Ως αποτέλεσμα μιας ενδελεχούς μελέτης του συνόλου της μινωικής και της μυκηναϊκής εικονογραφίας, ο Fritz Blakolmer έβγαλε το συμπέρασμα ότι η αιγαιακή τέχνη δε διαθέτει εικονογραφικό λεξιλόγιο για την ειδική απόδοση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων ξένων πληθυσμών, δηλαδή πληθυσμών οι οποίοι δεν προέρχονταν από το Αιγαίο. Επομένως, σύμφωνα με τη δική του πρόταση ερμηνείας της τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Πύλου, δε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ξένους πολεμιστές, οι οποίοι εισβάλλουν στην πυλιακή επικράτεια, όπως είχαν προτείνει άλλοι αρχαιολόγοι, αλλά αντίθετα με κάτοικους των πελοποννησιακών βουνών (Blakolmer 2010: 33-34, εικ. 6· Blakolmer 2012: 58-70, εικ. 12-13).²⁷ Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της έλλειψης αμυντικού οπλισμού και της χρήσης δερμάτων ως ενδυμασίας αποτυπώνουν και τονίζουν, λοιπόν, μάλλον κοινωνικές, ταξικές διαφορές κάτω από το – υπεροπτικό, θα μπορούσε να πει κανείς – πρίσμα της άρχουσας τάξης του ανακτόρου. Αυτή η «υπεροψία του πολιτισμού» (Blakolmer 2012: 64) θα μπορούσε να εξηγήσει και την τυποποιημένη αναπαράσταση των ενδυμάτων στην περίπτωση αυτή.²⁸

Ένα άλλο παράδειγμα αντιπαράθεσης ενός πολεμιστή με πλήρη μυκηναϊκή πολεμική εξάρτηση (συμπεριλαμβανομένου του οδοντόφρακτου κράνους) και τουλάχιστον ενός άλλου, ο οποίος φοράει δέρμα ζώου, είναι πιθανόν πως κοσμούσε την κεντρική αίθουσα του μεγάρου των Μυκηνών (Rodenwaldt 1911: 237-238, πίν. 12,2· Rodenwaldt 1921: 40, αριθ. κατ. 11· παρένθ. πίν. III,11· Lang 1969: 45· Blakolmer 2012: 64).²⁹ Εάν ισχύει αυτός ο παραλληλισμός – κάτι που λόγω της αποσπασματικότητας των σωζόμενων θραυσμάτων της τοιχογραφίας των Μυκηνών δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα – τότε θα υπήρχε μια τυποποιημένη μορφή εμφύλιου αγώνα στο εικονογραφικό πρόγραμμα των εδρών του Μυκηναίου */wanaktos/*.

27 Ο Blakolmer αναφέρει μόνο δύο εξαιρέσεις παραστάσεων ξένων προς την εικονογραφία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και σε καμία από αυτές δεν παρουσιάζεται κάποια σκηνή μάχης: Blakolmer 2012: 59-61, εικ. 4-6. Σχετικά με την τοποθέτηση των ανδρών, οι οποίοι φορούν δέρματα, στα βουνά της Αρκαδίας, βλ. Lang 1969: 47. Μια δεύτερη σκηνή θα μπορούσε να ήταν μέρος της ίδιας παράστασης μάχης (Lang 1969: 73 πίν. 19,25H64 και N,25H64).

28 Τα επιχειρήματα που αναφέρει η Anne Charin ερμηνεύοντας την τοιχογραφία ως μυθική, με βασικό επιχειρήμα πως η παράσταση των δερμάτινων ενδυμάτων και των οδοντόφρακτων κρανών των ανδρών με μυκηναϊκό οπλισμό δεν μπορούν να αποδώσουν την πραγματικότητα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Charin 2016: 462-463), δεν είναι αναγκαστικά ορθά. Ισχύει ότι υπήρχαν υφάσματα ήδη από τη νεολιθική εποχή, αλλά οι γνώσεις μας για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών της Ελλάδας είναι πολύ πενιχρές λόγω έλλειψης ανασκαφών. Επίσης, τα οδοντόφρακτα κράνη δεν είναι «deliberately old-fashioned» (Charin 2016: 463), αλλά εμφανίζονται σε ταφές πολεμιστών τόσο στην τελική ανακτορική περίοδο (ΥΕ IIIB, π.χ. στον θολωτό τάφο του Μενιδιού) όσο και μετά την πτώση των ανακτόρων και μάλιστα κατά την προχωρημένη ΥΕ IIIΓ περίοδο (Steinmann 2012: 218- 253).

29 Η Mabel Lang έχει τονίσει, ότι η αντιπαράθεση στις Μυκήνες δε θα ήταν τόσο οξεία, όπως στην Πύλο, επειδή ο πολεμιστής, ο οποίος φοράει το δερμάτινο ένδυμα, φοράει και κνημίδες (Lang 1969: 45). Δεν μπορούμε, ωστόσο, να γνωρίζουμε, εάν φορούσε και κράνος, καθώς το κεφάλι του δε διατηρείται.

Ενώ η ανακτορική τέχνη μάς παρέχει, λοιπόν, ενδείξεις για τη συνείδηση της άρχουσας τάξης και για πλευρές της αντιπαράθεσης αυτής με τους καταπιεσμένους, δεν ισχύει το ίδιο, αντίστροφα, για τις υποτελείς τάξεις. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί, βέβαια, κατά κάποιον τρόπο ως αναμενόμενο, στον βαθμό που η ιδεολογία της άρχουσας τάξης είναι και η κυρίαρχη ιδεολογία κάθε κοινωνίας (Marx & Engels 1845-46 [1958]: 46)· και στην προκειμένη περίπτωση τα έργα με εικονιστικές παραστάσεις ήταν προϊόντα εξειδικευμένων τεχνιτών, οι οποίοι εργαζόνταν κάτω από την καθοδήγηση των μελών της άρχουσας τάξης, όπως είδαμε και παραπάνω.³⁰ Παρότι, λοιπόν, δεν έχουμε στη διάθεσή μας άμεσα τεκμήρια για την ταξική συνείδηση των καταπιεζόμενων τάξεων,³¹ μπορούμε, ωστόσο, να αναρωτηθούμε, με βάση τα υπόλοιπα δεδομένα, ποιά τάξη ήταν ώριμη για ηγεμονία κατά το τέλος της ανακτορικής εποχής – ώριμη με την έννοια ότι τα συμφέροντα και η συνείδησή της την καθιστούσαν ικανή να οργανώσει ολόκληρη την κοινωνία σύμφωνα με τα συμφέροντα αυτά.³²

Η μεγαλύτερη ομάδα Μυκηναίων καταπιεσμένων ήταν πιθανόν οι αγροτικοί πληθυσμοί, οι οποίοι ζούσαν στους μικρούς οικισμούς της επικράτειας του κάθε ανακτόρου. Για την επικράτεια του ανακτόρου της Πύλου, οι πινακίδες αναφέρουν περίπου 240 τοπωνύμια, ενώ 102 θέσεις με ευρήματα της τελευταίας ανακτορικής περιόδου έχουν βρεθεί σε ένα πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας στη Μεσσηνία.³³ Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βασικό χαρακτηριστικό της αγροτικής παραγωγής αποτελούσε η γεωγραφική διασπορά των αγροτών και οι συνεπακόλουθες δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ τους. Γι' αυτούς τους πολύ απλούς λόγους, ο αγροτικός πληθυσμός αδυνατούσε, γενικώς στην ανθρώπινη ιστορία, να οργανώσει από μόνος του ένα διακριτό κίνημα. Χρειαζόταν, κατά κανόνα, την ώθηση άλλων κοινωνικών ομάδων, με καλύτερες δυνατότητες επικοινωνίας, δηλαδή, την ώθηση από πληθυσμούς, οι οποίοι κατοικούσαν σε οικισμούς αστικού χαρακτήρα (Engels 1851-52 [1960]: 12).³⁴ Στην επικράτεια της Πύλου, ο οικισμός γύρω από το

30 Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο βάσει των τοιχογραφιών σε κτήρια του ίδιου του ανακτόρου και σε οικίες των στελεχών του, αλλά φαίνεται ακόμη και από μια επισκόπηση της εικονογραφικής κεραμικής της Αργολίδας, η οποία δεν χρησιμοποιούνταν μόνο εντός Ελλάδας, αλλά εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Εγγύς Ανατολή. Τα αγγεία αυτής της εικονογραφικής κατηγορίας κεραμικής δείχνουν σκηνές από τις ενασχολήσεις της άρχουσας τάξης όπως άμαξες, μάχες κλπ. (Jung 2008: 175).

31 Αυτό οφείλεται επίσης στην έλλειψη των συγκεκριμένων κατηγοριών γραπτών πηγών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σε επιστολές από τα μικρά βασίλεια των συροπαλαιστινιακών περιοχών υπάρχουν αναφορές σε δράσεις και ακόμα και σε συνθήματα των εκμεταλλευομένων (βλ. παρακάτω).

32 Lukács 1970: 129· Λούκατς 2001: 133.

33 Ένα δεύτερο πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας μικρότερης έκτασης αύξησε τον αριθμό των μικρότερων θέσεων περίπου κατά 50%, οπότε περίπου 150 θέσεις της πυλιακής επικράτειας θα μπορούσαν να ήταν «αρχαιολογικά ορατές» (Bennet 1998: 134-135).

34 Εξάλλου, πολλοί μαρξιστές έχουν επισημάνει αυτά τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις δυνατότητες επαναστατικής δράσης των αγροτών: βλ. επίσης Marx 1852 [1960]: 198-199: «Γι' αυτό τον λόγο είναι ανίκανοι [οι αγρότες] να υπερασπιστούν το όνομά τους και για λογαριασμό τους τα ταξικά τους συμφέροντα. Δεν μπορούν να υπερασπιστούν οι ίδιοι τον εαυτό τους, αλλά πρέπει άλλοι να τους υπερασπιστούν» («Sie sind daher unfähig, ihr Klasseninteresse im eigenen Namen [...] zu vertreten. Sie können sich nicht vertreten, sie müssen vertreten werden.»)· Trotzki 1930a [1969]: 150: «Όπως έχει δείξει, λοιπόν, και η εμπειρία – και μάλιστα σε τέτοιες συνθήκες που αποκλείουν κάθε παρερμηνεία – ο ρόλος των αγροτών, όσο μεγάλος κι αν είναι, δεν μπορεί ποτέ να είναι ανεξάρτητος και καθοδηγητικός» («Nun hat die Erfahrung gezeigt, und zwar unter Bedingungen, die jede falsche Deutung ausschließen, daß die Rolle der Bauernschaft, so groß sie auch sein mag, weder selbständig noch führend sein kann.»)· Lukács 1970: 139-141· Λούκατς 2001: 143-145.

ανακτορικό συγκρότημα καταλάμβανε μια έκταση περίπου 20 εκταρίων και στην περίπτωση των Μυκηνών 32 εκταρίων (Bennet 1998: 135· French 2002: 64).³⁵

Μια δεύτερη μεγάλη ομάδα του μυκηναϊκού πληθυσμού αποτελούσαν οι κτηνοτρόφοι, για τους οποίους διαθέτουμε αρκετά ποσοτικά στοιχεία από την επικράτεια του ανακτόρου της Κνωσού στην κεντρική και δυτική Κρήτη – το οποίο ανάκτορο, όμως, είναι πολύ πιθανόν να καταστράφηκε περίπου 150 χρόνια νωρίτερα από τα ανάκτορα στην ηπειρωτική Ελλάδα.³⁶ Ένας μόνο γραφέας-υπάλληλος στο ανάκτορο της Κνωσού χάραξε περίπου 600 πινακίδες, στις οποίες καταγράφονται 592 βοσκοί και τουλάχιστον 65.899 πρόβατα (Olivier 1988). Το σύνολο των προβάτων, το οποίο βρισκόταν υπό την εποπτεία του ανακτόρου της Κνωσού στην κεντρική Κρήτη, έχει υπολογιστεί στα 100.000 πρόβατα, από τα οποία τα δύο τρίτα βρίσκονταν κάτω από την άμεση επιτήρηση του ανακτόρου και το ένα τρίτο ελεγχόταν από τους «συλλέκτες». Αυτά τα πρόβατα χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή 30-50 τόνων ακατέργαστου μαλλιού. Λογικά, θα υπήρχαν άλλες μεγάλες ομάδες εργατών, οι οποίες και θα επεξεργάζονταν αυτό το μαλλί (Greco 2010: 18· 652· Killen 2008: 173).³⁷ Ωστόσο, τα ανθρωπωνύμια, τα οποία είναι καταγεγραμμένα μαζί με τα κοπάδια, συνοδεύονται σπάνια από τη λέξη *ro-me /roimēn/* και έτσι δεν είναι σίγουρο ότι τα συγκεκριμένα άτομα ήταν πραγματικά οι βοσκοί και όχι κάποιοι υπεύθυνοι για τα κοπάδια – υπεύθυνοι έναντι των «συλλεκτών» – οι οποίοι ανέθεταν σε άλλους να τα βοσκούν (Olivier 1988: 220-221).³⁸ Αν και θεωρείται σήμερα πολύ πιθανόν ότι αυτή η δεύτερη ερμηνεία είναι η σωστή, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ένας αντίστοιχος αριθμός βοσκών θα πρέπει να υπήρχε για την πρακτική φροντίδα των ζώων. Αυτό μας αρκεί σε αυτό το σημείο ως ένδειξη για την οικονομική σημασία της κτηνοτροφίας κατά την ανακτορική περίοδο. Ο τρόπος της παραγωγικής εργασίας των κτηνοτρόφων, η διασπορά τους στη χώρα και η απομόνωσή τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό είχαν ως αποτέλεσμα αντίστοιχα μεγάλα προβλήματα με εκείνα των αγροτών – αν όχι ακόμη μεγαλύτερα – όσον αφορά σε μια ενδεχόμενη οργανωμένη συλλογική δράση από μέρους τους.

Οι εργάτες, οι οποίοι ήταν πλήρως εξαρτημένοι από το ανάκτορο και την κεντρικά οργανωμένη προμήθεια με φαγητό, καθώς και οι δούλοι, κατελάμβαναν σίγουρα τις πιο χαμηλές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Δυστυχώς, δεν ξέρουμε

35 Σημειώνοντας, ωστόσο, ότι παραμένει συζητήσιμη η πυκνότητα της κατοίκησης του οικισμού των Μυκηνών.
36 Η Ελένη Χατζάκη έχει δημοσιεύσει την πιο λεπτομερειακή παρουσίαση τόσο των συζητήσεων που ασχολούνταν με το δύσκολο θέμα της χρονολόγησης εκείνης της καταστροφής, η οποία έβαλε τέλος στην οικονομική-διοικητική λειτουργία της Κνωσού ως ανακτόρου, όσο και των στρωματογραφικών ενοτήτων και της κεραμικής που σχετίζεται με τις διάφορες καταστροφές από τον 15^ο έως τον 12^ο αιώνα π.Χ. (Hatzaki 2007). Η τελευταία καταστροφή, η οποία τεκμηριώνεται σε όλο σχεδόν το ανάκτορο, χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2, περίπου στα μέσα του 14^{ου} αιώνα (Hatzaki 2007: 223-233).

37 Ο Killen σημειώνει ότι πρόβατα στη δυτική Κρήτη, τα οποία ελέγχονταν επίσης από το ανάκτορο της Κνωσού, σημειώνονταν σε ξεχωριστές πινακίδες (Killen 2008: 173, σημ. 35). Όλα τα αριθμητικά στοιχεία αναφέρονται στον τελευταίο χρόνο πριν την καταστροφή του ανακτόρου. Ελάχιστες πινακίδες στα διάφορα ανάκτορα αναφέρονται σε άλλες χρονιές (Killen 2008: 162 με σημ. 8).

38 Βλ. και Nakassis 2013: 81, σημ. 23· 105-106 (για μια αντίστοιχη κατάσταση στα αρχαία της μεταγενέστερης Πύλου). Ο Nakassis θεωρεί ότι δεν πρόκειται για βοσκούς, αλλά για άτομα υψηλής κοινωνικής θέσης, τα οποία μάλιστα δεν ήταν μόνο υπεύθυνοι για κοπάδια, αλλά είχαν και άλλες ενασχολήσεις κατ' εντολή του ανακτόρου (Nakassis 2013: 115-116· 158-160). Επίσης, ο ίδιος είναι της άποψης ότι τα μέλη των υποτελών τάξεων δε φαίνονται στα αρχαία της Γραμμικής Β, ενώ στην πραγματικότητα η πλειοψηφία των ατόμων που εμφανίζονται με τα ονόματά τους ήταν μέλη της «élite» (Nakassis 2013: 162-165).

πώς ακριβώς ήταν οργανωμένα τα ίδια εργαστήρια,³⁹ διότι πολύ λίγα εργαστήρια έχουν ταυτιστεί με ασφάλεια ως τέτοια από την αρχαιολογική έρευνα.⁴⁰ Αυτό οφείλεται εν μέρει στην επιλεκτική επικέντρωση του ενδιαφέροντος πολλών αρχαιολόγων ανασκαφών στα ίδια τα ανακτορικά κέντρα και τους περιτειχισμένους οικισμούς. Μια εξαίρεση αποτελεί η μεγάλη υστεροανακτορική βιοτεχνική εγκατάσταση στο Κοντοπήγαδο Αττικής, όπου ανασκάφηκαν, μεταξύ άλλων, τουλάχιστον τέσσερις παράλληλες αύλακες (ή αγωγοί), λαξευμένες στον βράχο, η μεγαλύτερη με σωζόμενο μήκος 60 μέτρων, καθώς και πηγάδια (Καζά-Παπαγεωργίου et al. 2011).⁴¹

Αν ακολουθήσουμε σε αυτό το σημείο τον Λυκάς του 1920, ο οποίος, βασιζόμενος στην ανάλυση των γραπτών των Μαρξ και Ένγκελς, υποστήριζε ότι για την ανάπτυξη ταξικής συνείδησης απαιτείται από μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων η διαμόρφωση μιας εικόνας σχετικά με τον ρόλο τον οποίο αυτή διαδραματίζει κατ' αναφορά στο σύνολο της οικονομίας, τότε σίγουρα για όλες τις παραπάνω κοινωνικές ομάδες ήταν δύσκολη η διαμόρφωση μιας τέτοιας ταξικής συνείδησης, η οποία να τους επιτρέπει να αναλάβουν αυτοτελή ιστορική δράση στην προοπτική μιας τελεσφόρας επανάστασης. Φυσικά, δεν πρέπει, ακόμη, να ξεχνάει κανείς ότι ο ίδιος ο Λυκάς θεωρούσε ότι μόνο με την πλήρη διείδυση οικονομικών κριτηρίων σε όλους τους τομείς της κοινωνίας κατά την περίοδο του καπιταλισμού,⁴² οι σύγχρονες εργατικές και αστικές τάξεις έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν μια πραγματική (αληθή) ταξική συνείδηση. Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, η συνείδηση των κοινωνικών ομάδων επηρεαζόταν πολύ περισσότερο από κοινωνικούς παράγοντες (Λυκάς 1970: 125-139· Λούκατς 2001: 127-142) – στην προκειμένη περίπτωση από τους νομικούς και οργανωτικούς κανόνες της ανακτορικής γραφειοκρατίας, τη θρησκεία και άλλους μη οικονομικούς παράγοντες.

5. Παρέκβαση: σύγχρονοι ταξικοί αγώνες στην Εγγύς Ανατολή

Παρά τις παραπάνω επισημάνσεις, γεγονότα από σύγχρονες κοινωνίες με Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. δείχνουν ότι ήταν όντως δυνατό

39 Για τη μαθητεία τεχνιτών σε «σχολεία» βλ. Μπουλώτης 2000: 851. Υπάρχουν δηλαδή ενδείξεις για την ύπαρξη ομάδων τεχνιτών/εργατών που ενδεχομένως να είχαν και κοινά συμφέροντα. Βλ. και παρακάτω για την *qa-si-re-wi-ja*.

40 Έτσι είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς, κατά πόσον σχετικά μικρά εργαστήρια, όπως εκείνο στα δωμάτια 201, 214 και 215 ενός κτηρίου στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα (Brysaert & Vettters 2015: 163-166 με εικ. 2-3) και μάλλον σχετίζεται και με την ανακτορική διοίκηση (Vettters 2011: 39-40· Vettters 2012: 35), είναι αντιπροσωπευτικά για τη χαλκουργική βιοτεχνία των υστεροανακτορικών χρόνων.

41 Οι συγκεκριμένες ερευνήτριες εύλογα συνδυάζουν την εγκατάσταση αυτή, η οποία θα μπορούσε να σχετίζεται με την κατεργασία λιναριού, με μια κεντρική διοίκηση τοποθετημένη στην Ακρόπολη των Αθηνών. Φαίνεται ότι η τελευταία χρήση της βιοτεχνίας στο Κοντοπήγαδο τοποθετείται στην ύστερη ανακτορική εποχή (ΥΕ ΙΙΒ Εξελιγμένη-Υστερη) ή στο τέλος της ανακτορικής εποχής, το οποίο στην Αττική μάλλον χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΓ Πρώμη 1, όταν καταστράφηκαν και τα μυκηναϊκά σπίτια στην Ακρόπολη. Για μια συζήτηση μόνο εκείνων των εργαστηρίων που ενδεχομένως να σχετίζονται με ιερά – με βάση περισσότερο ή λιγότερο πειστικά επιχειρήματα – βλ. Lurak 2008: 131-161.

42 Θα μπορούσε να πει κανείς ακόμα ότι ούτε κατά το σημερινό, ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού παύουν να υπάρχουν τμήματα παλαιότερων τρόπων παραγωγής (όπως της δουλείας, βλ. Zeuske 2013: 564-573).

να αναπτυχθεί μια συλλογική συνείδηση των καταπιεσμένων τάξεων, η οποία να προκαλεί φόβο στην άρχουσα τάξη, να επιτυγχάνει κατακτήσεις και να επιφέρει τουλάχιστον παροδικές κοινωνικές αλλαγές. Αυτό μας δείχνει το παράδειγμα των ḥabīru του 14^{ου} αιώνα π.Χ. στην περιοχή της νότιας Συρίας και του βόρειου Λιβάνου. Γνωρίζουμε το φαινόμενο κυρίως από επιστολές (γραμμένες σε πήλινες πινακίδες), τις οποίες έστειλε ο βασιλιάς Rib-Adda της Βύβλου, υποτελής του φαραώ της Αιγύπτου, στον ανώτατο άρχοντά του. Οι εν λόγω πινακίδες βρέθηκαν στην πρωτεύουσα του φαραώ Ακενατόν (1348-1331 π.Χ.)⁴³, στην Τελ ελ-Αμάρνα. Στις επιστολές αυτές ο Rib-Adda ενημερώνει τον φαραώ για τους κινδύνους από τους ḥabīru, οι οποίοι απειλούσαν τη βασιλεία του – και κατ' επέκταση τη βασιλεία της Αιγύπτου – με τις δράσεις τους. Ο όρος ḥabīru χαρακτήριζε τους φυγάδες της εποχής, δηλαδή ανθρώπους οι οποίοι, είτε για πολιτικούς είτε για οικονομικούς λόγους (κυρίως εξαιτίας υπερβολικών χρεών, για τα οποία εγγυούνταν με την ελευθερία τους), απομακρύνθηκαν από την επικράτεια του βασιλείου, στο οποίο είχαν ζήσει, και κατέφυγαν στα βουνά ή γενικώς σε περιφερειακές περιοχές και άλλα βασίλεια, όπου οι αρχές ή οι πιστωτές δεν μπορούσαν να ασκήσουν την εξουσία τους. Όταν τον 14^ο αιώνα το φαινόμενο των ḥabīru πήρε μαζικές διαστάσεις και αυτοί οι φυγάδες δεν μπορούσαν πλέον να απορροφηθούν από τις τοπικές κοινωνίες, τότε έγιναν νομάδες, ενώ κάποιες φορές επιτίθεντο και κατά των αγροτικών πληθυσμών στις πεδιάδες. Φαίνεται ότι ορισμένες ομάδες διατηρούσαν ακόμη και την ελπίδα να γυρίσουν στις πατρίδες τους με τη βία (Liverani 1965α).

Ο Rib-Adda από τη Βύβλο δεν έγραφε μόνο επανειλημμένα ότι οι ḥabīru είχαν ήδη καταλάβει διάφορες γειτονικές πόλεις, είχαν σκοτώσει τους δήμαρχους και απειλούσαν τώρα την ίδια τη ζωή του, αλλά, επίσης, ότι ολόκληροι πληθυσμοί είχαν περάσει στην πλευρά των ḥabīru.⁴⁴ Σε μια επιστολή του έγραφε, μάλιστα, ότι φοβάται πως σε περίπτωση που ο φαραώ δε στείλει στρατό για να τον βοηθήσει, τότε ίσως «όλες οι χώρες» να ενωθούν με τους ḥabīru και ο ίδιος να γίνει θύμα μιας επίθεσης των ίδιων των αγροτών της επικράτειάς του.⁴⁵

Ο Rib-Adda έγραψε, επίσης, στον φαραώ ότι οι ḥabīru δρούσαν κάτω από την ηγεσία του 'Abdi-Aširta, ενός προσώπου το οποίο κατείχε την περιοχή του Αμούρρου, η οποία εκτεινόταν από τη σημερινή νότια παράκτια Συρία ως τις πα-

43 Περίοδος βασιλείας κατά τον Schneider 2010: 402-403.

44 Ο Mario Liverani έδειξε ότι πολλές διατυπώσεις στις επιστολές του Rib-Adda είναι τυποποιημένες φράσεις ή και απλές υπερβολές: ωστόσο, παρ' όλα αυτά παραμένει αναγνωρίσιμος ένας ιστορικός πυρήνας των γραμμάτων αυτών (Liverani 1974). Μια συνθήκη ανάμεσα στον βασιλιά του Ουγκαρίτ Niqmaddu και τον βασιλιά του Αμούρρου Aziru (στην περιοχή όπου μια γενιά πριν, στα χρόνια του Rib-Adda και του πατέρα του Aziru, του 'Abdi-Aširta, ήταν ο γεωγραφικός πυρήνας των ḥabīru) αποδεικνύει ότι οι ḥabīru υφίσταντο ακόμα ως κίνδυνος για τα μικρά βασίλεια της συροπαλαιστινιακής ακτής: «Αν οι ομάδες των ḥapiru κάνουν επιδρομές στη χώρα μου, ο Aziru θα πολεμήσει ενάντια στον εχθρό μου με άρματα και στρατιώτες. Αν υπάρχουν ταραχές στη χώρα μου, ο Aziru θα έρθει προς διάσωσή μου [με] άρματα και στρατιώτες» («Si des bandes de ḥapiru font des razzias dans mon pays, Aziru combattrà contre mon ennemi, avec chars et soldats. S'il y a des troubles dans mon pays, Aziru viendra à mon secours <avec> ses chars et ses soldats») λέει το σχετικό κείμενο (Lackenbacher 2002: 64-65: επιστολή RS 19.68). Εδώ διαφαίνεται επίσης, ότι οι ḥabīru θα έρχονταν από την κατεύθυνση του Αμούρρου (στον νότο) προς την Ούγκαριτ (στον βορρά).

45 Επιστολή EA 77: «Αν και φέτος δεν έρθουν τοξότες, τότε όλα τα εδάφη θα ενωθούν με τους 'Apiru [...] Φοβάμαι ότι οι αγρότες θα με συντρίψουν» («If t[his year no [ar]chers come out, then all lands will be joi[n]e[d] t[o the 'Apiru] [...] I am afraid the peasa[ntry] will strike m[e] down.») (απόδοση κατά Moran 1992: 148: EA 77, στίχοι 26-37).

ράκτιες περιοχές του βορείου Λιβάνου. Οι πετρογραφικές αναλύσεις των γραμμάτων (πήλινων πινακίδων) του ὁAbdi-Aširta αποκάλυψαν ότι ο ίδιος έγραφε στον φαράω της Αιγύπτου από την ενδοχώρα του βορείου Λιβάνου, δηλαδή όχι από την εύφορη πεδιάδα του Άκκαρ στα σύνορα Λιβάνου/Συρίας (Goren et al. 2004: 123-125) – κάτι που θα ταίριαζε με την καταγωγή του από τους ίδιους τους ḥabiru ή από μια νομαδική φυλή (Klengel 1969: 247-249· Liverani 1965β). Σύμφωνα με τον Rib-Adda, ο ὁAbdi-Aširta κάλεσε τους πληθυσμούς διαφόρων οικισμών να σκοτώσουν τους ηγέτες τους και να ενωθούν με τους ḥabiru: «Ἐπειτα ας διώξουμε τους δήμαρχους από τη χώρα, έτσι ώστε ολόκληρη η χώρα να ενωθεί με τους ḥabiru [...]. Τότε οι (δικοί μας) γιοί και κόρες θα έχουν ειρήνη για πάντα.»⁴⁶

Η τοιχογραφία της μάχης από το ανάκτορο της Πύλου (εικ. 3), για την οποία έγινε λόγος παραπάνω – όπως, ίσως, και η δεύτερη πιθανή με ανάλογο θέμα από το ανάκτορο των Μυκηνών – θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παράσταση μιας μάχης του ανακτορικού στρατού με ομάδες, οι οποίες έμοιαζαν, ως προς την οικονομική τους κατάσταση και την κοινωνική προέλευσή τους, με τους ḥabiru των περιοχών της Εγγύς Ανατολής. Σχετικά με αυτή την ερμηνεία, έχει ενδιαφέρον η θεωρία της Pia de Fidio, σύμφωνα με την οποία μια κατηγορία κτημάτων, τα οποία αναφέρονται στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής ως *ke-ke-me-na*, αντιπροσωπεύει εγκαταλελειμμένες γαίες. Η ίδια ερμηνεύει την κατηγορία αυτή, σε συσχέτιση με τις υποχρεωτικές εργασίες και τους φόρους, οι οποίοι είναι συνδεδεμένοι με τη χρήση της γης (βλ. παραπάνω), ως εγκαταλελειμμένα κτήματα, από τα οποία δηλαδή οι αγρότες είχαν αποχωρήσει προκειμένου να αποφύγουν το υπερβολικό φορολογικό βάρος. Η de Fidio υπολογίζει ακόμα και το μέγεθος του φαινομένου αυτού, καταλήγοντας σε πολύ υψηλά ποσοστά εγκαταλελειμμένων αγροκτημάτων την περίοδο της τελικής φάσης του ανακτόρου της Πύλου στον όψιμο 13^ο αιώνα π.Χ. Τέλος, παραλληλίζει αυτά τα δεδομένα της Πύλου με τους ḥabiru της Εγγύς Ανατολής (De Fidio 1987: 132-136). Εάν η ερμηνεία της de Fidio γίνει δεκτή,⁴⁷ τότε και η τοιχογραφία της Πύλου θα μπορούσε να βρει μια πιο ειδική ερμηνεία – πιο ακριβή δηλαδή – από τη γενική παράσταση ταξικών αγώνων με τη μορφή εμφύλιου πολέμου, η οποία συζητήθηκε παραπάνω.

Η έκβαση, φυσικά, των εξεγέρσεων των ḥabiru του 14^{ου} αιώνα διέφερε σαφώς αρκετά από εκείνη της πιθανής επανάστασης εναντίον του μυκηναίου *wa-na-ka*, η οποία έλαβε χώρα περισσότερο από 100 χρόνια αργότερα, επειδή ο Aziru, ο υιός του ὁAbdi-Aširta, ο οποίος έγινε βασιλιάς του Αμούρρου, αναζήτησε την αναγνώριση τόσο από τον φαράω της Αιγύπτου όσο και από τον Μέγα Βασιλιά των Χετταίων, κατορθώνοντας να ιδρύσει μια δική του δυναστεία (Klengel 1969: 264-299· Singer 1991: 150-155).

46 Επιστολή EA 74, στίχοι 30-38: «Then let us drive out the majors from the country that the entire country be joined to the ὁApiru, ... to the entire country. Then will (our) sons and daughters be at peace forever.» (απόδοση κατά Moran 1992: 143).

47 Για μια διαφορετική ερμηνεία του όρου *ke-ke-me-na* ως κτήματα στη διαχείριση του *da-mo*, βλ. Deger-Jalkotzy 1983: 95-96 με σημ. 38.

6. Η αναδυόμενη τάξη

Παρ' όλο που στα κίνητρα των εξεγερμένων πληθυσμών των περιοχών της Εγγύς Ανατολής διαφαίνεται σαφώς μια κρίση του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, ωστόσο, αυτή η κρίση δεν μπόρεσε να επιλυθεί οριστικά με επαναστατικό τρόπο. Αν ισχύει ότι «η ανάπτυξη των αντιφάσεων ενός ιστορικού τρόπου παραγωγής είναι [...] ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυση και την αναδιαμόρφωσή του» (Μαρξ 2016: 449),⁴⁸ τότε πιθανόν μια τέτοια εξέλιξη να μην ήταν ακόμη ώριμη – να μην είχαν, δηλαδή, εξαντληθεί ακόμη, στις παράκτιες πεδιάδες του Λιβάνου και της Συρίας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι οικονομικές δυνατότητες του συγκεκριμένου ιστορικού τρόπου παραγωγής.

Η μεγάλη διαφορά με τις ιστορικές εξελίξεις στη μυκηναϊκή Ελλάδα, περίπου 120-150 χρόνια αργότερα, φαίνεται να βρίσκεται στο γεγονός ότι στις ανακτορικές κοινωνίες, από τη Βοιωτία έως τη δυτική Κρήτη, οι σχέσεις ιδιοκτησίας είχαν μετατραπεί, πράγματι, σε δεσμά για τις παραγωγικές δυνάμεις. Ως εκ τούτου, με την ανατροπή του ανακτορικού κράτους, νέες σχέσεις παραγωγής μπόρεσαν να αντικαταστήσουν τις παλιές, καθώς αυτές είχαν αρχίσει να υφίστανται σε εμβρυακή μορφή στην ανακτορική κοινωνία τουλάχιστον από τον 13^ο αιώνα.⁴⁹

Ενδεικτικές σχετικά με τον καινούργιο τρόπο παραγωγής είναι οι πηγές που αναφέρονται στους *qa-si-re-we /g^wasilēwes/*. Οι *qa-si-re-we* εμφανίζονται στις πινακίδες διαφόρων ανακτόρων, αλλά όχι σε μεγάλους αριθμούς: εννιά στην Πύλο, οχτώ στη Θήβα και περισσότεροι από δέκα στην Κνωσό (Carlier 1984: 115).⁵⁰ Οι οικονομικές τους δραστηριότητες δείχνουν ότι εμπλέκονταν τόσο στη βιοτεχνία (βλ. παραπάνω) όσο και στην κτηνοτροφία. Χαρακτηριστική για τη σχέση τους με τον τελευταίο τομέα είναι μια πινακίδα (εικ. 4), η οποία βρέθηκε πριν λίγα χρόνια σε μια αποθήκη με μεγάλους πίθους (εικ. 1) στο ανάκτορο της Θήβας. Στην πινακίδα **TH Uq 434** απογράφονται εισφορές προς το ανάκτορο, οι οποίες αποτελούνται από τεμάχια δερμάτων ζώων. Δύο ομάδες ανθρώπων αναφέρονται, από τις οποίες η πρώτη εμφανίζεται στην κεφαλίδα της, με τη σημείωση *pa-ro*, *te-qa-jo-i* [*qa-si-re-u-pi /paro T^hēg^waioi[hi g^wa]silēurphi/* 'από τους Θηβαίους /g^wasilēwes/ *vel sim*. (εμπρόθετη φράση: *pa-ro* με οργανική πληθυντικού), και περιλαμβάνει επτά

48 Στο πρωτότυπο διαβάζουμε: «Die Entwicklung der Widersprüche einer geschichtlichen Produktionsform ist jedoch der einzig geschichtliche Weg ihrer Auflösung und Neugestaltung (Marx 1867 [1962]: 512).»

49 Πρβλ. Marx 1859 [1961]: 9: «Σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας καταλήγουν σε αντίθεση με τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις ή – σύμφωνα με μια μονάχα νομική έκφραση για το ίδιο πράγμα – με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, εντός των οποίων αυτές κινούνταν έως τώρα. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικών επαναστάσεων [...] Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ προτού αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις, για τις οποίες αυτός επαρκεί, και νέες, υψηλότερες παραγωγικές σχέσεις δεν αντικαθιστούν τις παλαιότερες προτού οι υλικοί όροι υπάρξής τους εκκολαφθούν στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας.» («Auf einer gewissen Stufe ihrer Entwicklung geraten die materiellen Produktivkräfte der Gesellschaft in Widerspruch mit den vorhandenen Produktionsverhältnissen oder, was nur ein juristischer Ausdruck dafür ist, mit den Eigentumsverhältnissen, innerhalb deren sie sich bisher bewegt hatten. Aus Entwicklungsformen der Produktivkräfte schlagen diese Verhältnisse in Fesseln derselben um. Es tritt dann eine Epoche sozialer Revolution ein [...] Eine Gesellschaftsformation geht nie unter, bevor alle Produktivkräfte entwickelt sind, für die sie weit genug ist, und neue höhere Produktionsverhältnisse treten nie an die Stelle, bevor die materiellen Existenzbedingungen derselben im Schoß der alten Gesellschaft selbst ausgebrütet worden sind.»)

50 Για τους οχτώ *qa-si-re-we* στην πινακίδα **TH Uq 434** (Aravantinos et al. 2008), βλ. και παρακάτω.

άτομα. Ο καθένας από τους επτά καλείται να παραδώσει ένα τεμάχιο δέρματος (ιδεόγραμμα *152). Ένας αναφέρεται μόνο με το όνομα του (στίχος 7), για άλλους δύο υπάρχει η διευκρίνιση ότι πρέπει να στείλουν το δέρμα υπό το καθεστώς της *o-ra*: η πινακίδα αναφέρει τη φράση *u-ro-o-ra /huro horās/* ή */huro horāi/* (στίχοι 5 και 6) (Aravantinos et al. 2008).⁵¹

Με τον όρο *o-ra* οι γραφείς του ανακτόρου κατέγραφαν, σύμφωνα με την Anna Sacconi, έναν τύπο εργασίας για το ανάκτορο, ο οποίος επιτελείτο κατόπιν εντολών με αποδέκτες συγκεκριμένα άτομα, τα οποία εργάζονταν με αυτόνομο τρόπο (Sacconi 2008).⁵² Θα ήταν, επομένως, ένας τύπος εργασίας, ο οποίος διέφερε από τη στενά ελεγχόμενη δουλειά των ομάδων (ήμι-)εξαρτημένων εργατών/τεχνιτών, για την οποία υπήρχε η λέξη *ta-ra-si-ja /talansia/* που δήλωνε μια ποσότητα πρώτης ύλης, την οποία παρέδιδε η ανακτορική γραφειοκρατία στους τεχνίτες για κατεργασία (ταλασία στην αρχαιότητα, πρβλ. στα λατινικά *pensum*).⁵³ Στην κτηνοτροφία, ο όρος *o-ra* χρησιμοποιούνταν για μια ρύθμιση ανάμεσα στο ανάκτορο και ένα άτομο, που είτε ήταν κτηνοτρόφος, ο οποίος βοσκούσε ένα κοπάδι *ιδιοκτησίας* του ανακτόρου, είτε ήταν υπεύθυνος για το κοπάδι του ανακτόρου, ο οποίος με τη σειρά του ήλεγχε τον πραγματικό βοσκό (βλ. παραπάνω). Στη βιοτεχνία ο όρος *o-ra* αναφερόταν σε μια ρύθμιση ανάμεσα στο ανάκτορο και έναν εργάτη, ο οποίος εργαζόταν για την κατασκευή ενός αντικειμένου, χρησιμοποιώντας πρώτες ύλες του ανακτόρου, χωρίς όμως να είναι εξαρτημένος από το ανάκτορο. Στο πλαίσιο αυτό, το ανάκτορο λάμβανε ένα μέρος του υπερπροϊόντος, το οποίο ήταν επακριβώς ποσοτικά προσδιορισμένο από τη γραφειοκρατία, ενώ ένα άλλο έμενε, προφανώς, στον βοσκό ή τον εργάτη αντίστοιχα (Sacconi 2008: 700-701).⁵⁴

Τέλος, οι τρεις *qa-si-re-we*, οι οποίοι αναφέρονται πρώτοι στην πινακίδα, καταγράφονται μαζί με το κύριο όνομα *e-te-wa /Hetew(w)ās/* (στίχοι 2-4),⁵⁵ το οποίο οι μελετητές της πινακίδας ερμηνεύουν ως ένα μέλος της ομάδας των λεγόμενων «συλλεκτών». Θα μπορούσε, δηλαδή, καθένας εκ των τριών πρώτων *qa-si-re-we* να είχε στείλει το δέρμα του ως εισφορά στο ανάκτορο, ενώ ταυτόχρονα και

51 Για τη φράση *u-ro-o-ra* πρβλ. το μεταγενέστερο υπόχρεος (Melena 2014: 127). Επιπλέον ο José Melena έχει προτείνει μια εναλλακτική αποκατάσταση της επικεφαλίδας της **TH Uq 434**: *pa-ro , te-qa-jo[-i ko-]wi-re-u-pi /paro Thēgwaioi[hi koi]wilēuphi/*. Εδώ, ο Melena θεωρεί ότι το ουσιαστικό που βρίσκεται σε οργανική είναι το αμάρτυρο **ko-wi-re-u /kowileus/* > κοιλεύς (πρβλ. **KN B 101.1**: *ko-wi-ro-wo-ko /kowiroworgoi/* > κολουργοί > κολουργοί 'hollowers' κατά Melena). Οφείλω την υπόδειξη στο άρθρο αυτό σε έναν από τους ανώνυμους κριτές, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Αν γινόταν δεκτή η ερμηνεία αυτή, η πινακίδα δε θα μνημόνευε τον *qa-si-re-we*.

52 Ο Melena έχει προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία του όρου *pa-ro*: «a new tablet which records the distribution of hides to different people. The people may be perhaps described in the heading as 'Theban hollowers' ..., perhaps makers of leather containers (Melena 2014: 127)», οπότε η διοικητική πράξη θα ήταν όχι η συλλογή πρώτων υλών από το ανάκτορο, αλλά αντίθετα η διανομή τους σε τεχνίτες. Τα επιχειρήματα της Anna Sacconi, όμως, που στηρίζονται στον συνδυασμό ανάμεσα σε σφραγίσματα που φέρουν τη λέξη *o-ra* μαζί με το ιδεόγραμμα *152 – για το τεμάχιο δέρματος – (ή μαζί με ένα ανθρωπωνύμιο και το ιδεόγραμμα BOS¹) και στην πινακίδα **TH Uq 434**, προσωπικά μου φαίνονται αρκετά πειστικά. Η πινακίδα θα ήταν τότε μια συγκέντρωση πληροφοριών ενός συγκεκριμένου αριθμού τέτοιων σφραγισμάτων που θα είχαν συνοδέψει τα δέρματα, όταν αυτά έφτασαν στο ανάκτορο (Sacconi 2008· Aravantinos et al. 2008).

53 Για την παραγωγή τύπου *ta-ra-si-ja* βλ. Killen 2008: 191-195· Rougemont 2009: 110.

54 Η ερμηνεία του όρου *o-ra* από τον Killen διαφέρει ως προς τον τομέα της βιοτεχνίας από εκείνη της Sacconi ως προς το ότι για τον Killen η εργασία ακολούθως της ρύθμισης *o-ra /horā/* αφορούσε μόνο σε επεξεργασίες ήδη κατασκευασμένων αντικειμένων (Killen 1999).

55 Για το όνομα βλ. Leukart 1994: 217-218.

οι τρεις */g^wasilēwes/* θα μπορούσαν να κατείχαν τα κοπάδια τους, υποτελείς όντες του ίδιου ισχυρού προσώπου («συλλέκτη») *e-te-wa* (Aravantinos et al. 2008: 30).

Σημασία για την παρούσα συζήτηση έχει το γεγονός ότι η πινακίδα **TH Uq 434** μάς πληροφορεί ότι οι */g^wasilēwes/* της Θήβας, οι οποίοι μάλλον θα ζούσαν σε διαφορετικούς οικισμούς γύρω από το ανακτορικό κέντρο της Θήβας (και όχι μέσα στον οικισμό πάνω στον λόφο της Θήβας, όπου βρίσκεται το ανάκτορο) αναγκάζονταν, μέσω τριών διαφορετικών ειδών ρυθμίσεων, να παραδώσουν ένα συγκεκριμένο μέρος του προϊόντος τους στην ανακτορική γραφειοκρατία.

Ακόμη συχνότερα από τον τίτλο *qa-si-re-u*, εμφανίζεται, στα διάφορα ανακτορικά αρχεία, η αναφορά σε κάποια *qa-si-re-wi-ja /g^wasilēwiā/*, δηλαδή σε μια ομάδα, της οποίας ηγούταν ένας *qa-si-re-u* (βλ. παραπάνω) και στην οποία η γραφειοκρατία του ανακτόρου ανέθετε διάφορες δουλειές και αρμοδιότητες (Carlier 1995: 358-362). Επιπλέον, ορισμένες πινακίδες από την Πύλο και την Κνωσό καθιστούν σαφές, ότι αυτές οι ομάδες εργασίας δούλευαν μαζί με τους *qa-si-re-we* τους στα ίδια τα ανάκτορα (Deger-Jalkotzy 2002: 74). Λόγω αυτής της οργανωτικής ιδιαιτερότητας των *qa-si-re-we*, και ταυτόχρονα της εξουσίας τους σε τοπικό επίπεδο – σε σχέση με την *ke-ro-si-ja*, όπως είδαμε παραπάνω – οι ίδιοι οι *qa-si-re-we* είχαν μάλλον μεγαλύτερες δυνατότητες – συγκριτικά με όλους όσους δεν ήταν μέλη της άρχουσας τάξης – να διαμορφώσουν μια συνείδηση για την κοινωνία και την οικονομία ως σύνολο. Μετακινούνταν δηλαδή τόσο οικονομικά όσο και γεωγραφικά ανάμεσα στο ανάκτορο και τους *da-mo* των τοπικών κοινοτήτων. Η Sigrid Deger-Jalkotzy υποθέτει, επιπλέον, ότι μπορούσαν να ήταν «chieftains», επικεφαλής μιας οικογένειας ή γένους (Deger-Jalkotzy 2002: 76-77). Οι */g^wasilēwes/* είχαν, λοιπόν, οργανωτικά μεν καθήκοντα, τα οποία προϋπέθεταν μια θέση εξουσίας, ενώ, από την άλλη, τα προϊόντα της εργασίας τους τα εκμεταλλευόταν με διάφορους τρόπους η άρχουσα τάξη.

Στον οικονομικό τομέα, σημασία έχει ότι η εμπλοκή των *qa-si-re-we* με διαφορετικούς τύπους παραγωγής, σε οργανωτικό επίπεδο, υποδηλώνει τον μελλοντικό συνδυασμό της βιοτεχνίας με την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία στην οικονομική μονάδα της Εποχής του Σιδήρου, τον *οἶκο* των ομηρικών επών.⁵⁶ Ενδείξεις σχετικά με την ύπαρξη αυτών των πρώτων οικονομικών μονάδων, με λειτουργία παρόμοια με αυτή του μεταγενέστερου ομηρικού οἴκου, απαντώνται και στα ίδια τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Το μυκηναϊκό κτήριο στα Χάνια, 3 χλμ. νοτιοανατολικά της ακρόπολης των Μυκηνών, αποτελεί παράδειγμα μιας άλλης αρχιτεκτονικής και οικονομικής κατηγορίας της ΥΕΧ. Το συγκρότημα, μεγέθους 685 μ², με μια ανασκαμμένη ανατολική πτέρυγα 220 μ², χρονολογείται στον 13^ο αι. π.Χ., ακολουθώντας το πρότυπο των οικιών με διάδρομο – χαρακτηριστικών για τις έδρες της κρατικής διοίκησης –, αλλά διαφέρει από αυτές ως προς ορισμένα σημαντικά στοιχεία (Palaiologou 2015). Το κτήριο έχει κατασκευαστεί μερικώς από πελεκημένους λίθους, ενώ μια βάση κίονα έχει κοπεί από το χαρακτηριστικό κροκαλοπαγές πέτρωμα, το οποίο χρησιμοποιούνταν σε επιβλητικά σημεία των ανακτόρων, όπως στις πύλες και για τις βάσεις

56 Για τον οἶκον στα ομηρικά έπη βλ. Andreev 1988: 30· Donlan 1997: 650-651. Για τη βασισμένη στον οἶκον οικονομία κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο βλ. επίσης Kilian 1986: 80· Borgna 2013: 134.

των κιόνων στις αυλές.⁵⁷ Ωστόσο, στα Χάνια απουσιάζουν παντελώς τόσο το έγχρωμο κονίαμα όσο και οι τοιχογραφίες (Palaiologou 2015: 62-63), οι οποίες ήταν συνηθισμένες στα διοικητικά κτήρια της ανακτορικής εποχής τόσο κατά τον 14^ο (Οικία Πέτσα, βλ. παραπάνω) όσο και κατά τον 13^ο αι. π.Χ. (Οικίες των Ελεφαντοστών). Μια ράμπα διευκόλυνε τη μετακίνηση βαριών φορτίων (μάλλον αγροτικών προϊόντων), αλλά τόσο τα δύο εντοιχισμένα πιθάρια όσο και τα λιγοστά κλειστά αγγεία (μεταξύ άλλων και δύο μεγάλοι χονδρόκοκκοι ψευδόστομοι αμφορείς), τα οποία βρέθηκαν στους δύο αποθηκευτικούς χώρους (Palaiologou 2015: 56-61, εικ. 3-4 και 10· 66-67, εικ. 14-17), δε μαρτυρούν την αποθήκευση πολύ μεγάλων ποσοτήτων υπερπροϊόντος – σε αντίθεση με τις προαναφερόμενες οικίες στις Μυκήνες. Σε αντίθεση με τις οικίες αυτές, στα Χάνια δε βρέθηκαν ενεπίγραφα ντοκουμέντα (πινακίδες, σφραγίσματα κτλ.).

Το κτήριο ήταν μία από τις λίγες, αραιά χτισμένες οικίες έξω από το διοικητικό κέντρο των Μυκηνών, οι οποίες αποτελούσαν μάλλον έναν μικρό *da-mo* αγρωτών, με την έννοια του του όρου *da-mo*, ο οποίος απαντάει και στις πινακίδες της Γραμμικής Β (Palaiologou 2015: 73). Βάσει των χαρακτηριστικών του, το κτήριο δεν πρέπει να αποτελούσε έδρα κάποιου υπαλλήλου της κρατικής διοίκησης, αν και οι δύο μεγάλοι ψευδόστομοι αμφορείς υποδηλώνουν επαφές με αυτήν. Η αρχιτεκτονική ποιότητα του συγκεκριμένου κτηρίου στα Χάνια, καθώς και η αποθήκευση μικρής ποσότητας υπερπροϊόντος σε αυτό, το τοποθετούν, ακριβώς, σε μια ενδιάμεση βαθμίδα της κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης – κάπου ανάμεσα στους υψηλόβαθμους αξιωματούχους της ανακτορικής διοίκησης και τους απλούς αγρότες και κτηνοτρόφους. Επομένως, μια πρόταση ερμηνείας θα μπορούσε να είναι ότι αυτό το κτήριο ήταν η αγροικία ενός *qa-si-re-u*, ο οποίος ήταν στην κεφαλή της αντίστοιχης κοινωνίας του χωριού και παρακρατούσε μια ορισμένη ποσότητα υπερπροϊόντος για προσωπική διάθεση.

Μια ακόμη ένδειξη για τη διαμόρφωση μιας νέας τάξης, στηριγμένης στη (σχεδόν) ατομική ιδιοκτησία της γης θα μπορούσε να αποτελεί και η περίπτωση του *e-ke-ra₂-wo* /*Enkhellāwōn*/ ή, εναλλακτικά, /*Enk^herr'āwōn*/ στην Πύλο.⁵⁸ Πρόκειται για ένα άτομο, το οποίο βάσει του αγροτικού του πλούτου έχει συχνά ταυτιστεί από τους ερευνητές με τον ίδιο τον *wa-na-ka* της Πύλου (Palaima 1995: 134-135· Palaima 2006: 62-63· Nakassis 2013: 243-244). Στις πινακίδες της Πύλου, όμως, ο /*wanax*/ εμφανίζεται αποκλειστικά ως αποδέκτης προσφορών και κάτοχος προνομίων – π.χ. του μεγαλύτερου ξεχωριστού αγροκτήματος του τύπου που αποκαλείται *te-me-no* /*temenos*/ (τέμενος).⁵⁹ Αντίθετα, το πρόσωπο που ονομάζεται *e-ke-ra₂-wo* δεν εμφανίζεται πουθενά στις πινακίδες με τον τίτλο ενός αξιώματος. Ο ίδιος συνεισφέρει κυρίως σε υλικά και τρόφιμα, ενώ μόνο σε μία περίπτωση εμφανίζεται να έχει απολαβές σε υλικά αγαθά. Αυτά τα στοιχεία ανήκουν στα νέα

57 Palaiologou 2015: 55-56, εικ. 3α. Και σε άλλα σημεία του συγκροτήματος είχαν εντοιχιστεί πελεκημένοι λίθοι από το ίδιο υλικό (Palaiologou 2015: 55, εικ. 2b- 62).

58 Για τη δεύτερη ερμηνεία του *e-ke-ra₂-wo* βλ. García Ramón 2014. Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή για την βιβλιογραφική υπόδειξη.

59 Στην πινακίδα **PY Er 312** ο *te-me-no* του *ra-wa-ke-ta* (ένος ανώτατου αξιωματούχου του ανακτόρου, βλ. παρακάτω) είναι τρεις φορές μικρότερος εκείνου του *wa-na-ka* (Carlier 1984: 54-55).

πειστικά επιχειρήματα, τα οποία έχει συλλέξει ο Βασίλης Πετράκης, και υποδεικνύουν ότι ο *e-ke-ra₂-wo* δεν ταυτίζεται με τον */wanax/* (Pettrakis 2008).⁶⁰

Αν έχει δίκιο, τότε είναι αρκετά ενδιαφέρον να τον ακολουθήσουμε και στην περαιτέρω ερμηνεία του ρόλου που έπαιζε ο *e-ke-ra₂-wo* στη μυκηναϊκή Μεσσηνία. Με τις μεγάλες προσφορές του σε δείπνα – π.χ. έναν ολόκληρο ταύρο – καθώς και με βάση την ιδιοκτησία μεγάλων εκτάσεων γης, ο ίδιος φαίνεται να ξεχωρίζει ανάμεσα στον πληθυσμό. Επιπλέον, είναι πιθανόν ότι ελέγχει πάνω από 40 κωπηλάτες (Pettrakis 2008: 394-397, σημ. 27). Φαίνεται ότι έχει ειδική σχέση με έναν *damo* της τοποθεσίας *sa-ra-pe-da*, όπου έχει τα κτήματα του, αλλά η κοινωνική του θέση δεν φαίνεται να ορίζεται από κάποιο ανακτορικό αξίωμα. Από όλα αυτά τα στοιχεία συμπεραίνει ο Πετράκης ότι η οικονομική δύναμη του *e-ke-ra₂-wo* βρίσκεται κατά κύριο λόγο έξω από τον τομέα της ανακτορικής οικονομίας (Pettrakis 2008: 394-396). Στη συνέχεια προτείνει μια ερμηνεία της πυλιακής πινακίδας **Un 718**, η οποία καταγράφει τις συνεισφορές τεσσάρων προσώπων ή συλλογικών οντοτήτων για ένα γεύμα στη *sa-ra-pe-da*: του *e-ke-ra₂-wo*, του *damo*, του *wo-ro-ki-jo-ne-jo ka-ma*, καθώς και ενός ανώτατου αξιωματούχου του ανακτόρου, του *ra-wa-ke-ta* (αποδίδεται */lāwāgetās/ *lāfāgētās*). Επειδή η ερμηνεία του Πετράκη στηρίζεται στην ιδέα ότι ο */dāmos/* της *sa-ra-pe-da* δεν ανήκει (ακόμα) πλήρως στην επικράτεια της Πύλου, διατυπώνει την υπόθεση ότι το γεύμα, στο οποίο συμμετέχει με πολύ σημαντικές προσφορές ο *e-ke-ra₂-wo* (σιτάρι, κρασί, έναν ολόκληρο ταύρο και άλλα), αποσκοπεί στην ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα στο ανάκτορο και τον *damo* της *sa-ra-pe-da* (Pettrakis 2008: 396-397).

Μήπως όμως μια ελαφρώς διαφορετική οπτική γωνία θα μπορούσε να εξηγήσει πιθανόν καλύτερα τα κείμενα, όπου εμφανίζεται ο *e-ke-ra₂-wo*; Η αξιοσημείωτη οικονομική, και ενδεχομένως και στρατιωτική (αν λάβουμε υπ' όψη και τους κωπηλάτες), δύναμη του προσώπου αυτού, καθώς και η κάπως ξεχωριστή θέση της *sa-ra-pe-da*, θα μπορούσαν να είναι το αποτέλεσμα της εξέλιξης των αντιφάσεων ανάμεσα στην άρχουσα τάξη της ανακτορικής γραφειοκρατίας, από τη μία, και την ανερχόμενη τάξη των «ιδιωτών ιδιοκτητών» γης, από την άλλη. Τα γεύματα και οι από κοινού προσφορές σε κρατικές τελετές θα μπορούσαν τότε να ερμηνευθούν ως προσπάθεια εξισορρόπησης των φυγόκεντρων δυνάμεων των συμφερόντων των συγκρουόμενων τάξεων, δηλαδή να αποσκοπούν στην προστασία της ενότητας και σταθερότητας της ανακτορικής κοινωνίας. Μια τέτοια ενωτική πολιτική θα ήταν ακόμα μεγαλύτερης ζωτικής σημασίας για το ανακτορικό κράτος σε μια φάση, κατά την οποία τα ανάκτορα της Αργολίδας και της Βοιωτίας είχαν ήδη καταστραφεί και η επικράτεια του */wanax/* είχε συρρικνωθεί επικίνδυνα, δηλαδή στις αρχές του 12^{ου} αιώνα π.Χ.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις, τόσο στα κείμενα όσο και στα αρχαιολογικά δεδομένα, ότι κατά τον 13^ο αιώνα π.Χ. είχαν διαμορφωθεί σε τοπικό επίπεδο συνθήκες παραγωγής, οι οποίες ομοιάζαν με τον

60 Πρβλ. και την επιχειρηματολογία του Carlier (1984: 56-62), ο οποίος καταλήγει: «Κανένα κείμενο δεν υπαγορεύει την ταύτιση του *E-ke-ra₂* και του *wa-na-ka*. Η εξέταση του αρχείου *sa-ra-pe-da* οδηγεί στην απόρριψη αυτής της υπόθεσης. Ο *E-ke-ra₂-wo* είναι ένας πλούσιος και ισχυρός προεστός, αλλά 'δεν είναι παρά ένας προεστός.'» («Aucun texte n'impose l'identification d'*E-ke-ra₂-wo* et du *wa-na-ka*. L'examen du dossier *sa-ra-pe-da* incite à rejeter cette hypothèse. *E-ke-ra₂-wo* est un notable riche et puissant, mais 'ce n'est qu'un notable.'»

τρόπο παραγωγής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της αρχαϊκής εποχής, ο οποίος βασιζόταν στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής της γης και των «βιοτεχνικών εργαστηρίων». Είναι επομένως εύκολο να κατανοηθεί το κίνητρο τόσο των *qa-si-re-we* όσο πιθανόν και άλλων ομάδων, όπως των τεχνιτών στους *da-mo* της επικράτειας των ανακτόρων, να απαλλαγούν από τους πολλαπλούς φόρους και τις υποχρεωτικές εργασίες και να γίνουν πραγματικοί και νόμιμοι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, των οποίων έως τώρα ήταν μόνο διαχειριστές σύμφωνα με τους νομικούς κανόνες της ανακτορικής γραφειοκρατίας. Οι *qa-si-re-we* φαίνεται, ότι μπορούσαν να παίξουν, έτσι, έναν ρόλο ανάλογων των «οργανικών διανοουμένων» – σύμφωνα με την έννοια του Γκράμσι (πρβλ. Gramsci 1986: 222-230 [1930-1932: τετράδιο XXIX, §1]) – για την αναδυόμενη τάξη των γαιοκτημόνων.

7. Η επανάσταση

Η προκειμένη περίπτωση υπέρβασης του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος, της αντικατάστασης δηλαδή του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής με εκείνον της ιστορικής αρχαιότητας, ο οποίος ήταν βασισμένος στον «οικονομικά αυτοτελή μικροκαλλιεργητή και στην επιχείρηση του ανεξάρτητου χειροτέχνη»⁶¹, αποτελεί ένα άριστο παράδειγμα για τη λειτουργία της αναντίστοιχης – προς την οικονομική δομή της κοινότητας – ταξικής συνείδησης των ανερχόμενων τάξεων των προκαπιταλιστικών εποχών. Παρότι η ταξική συνείδηση των αγροτών και των τεχνιτών της ανακτορικής κοινωνίας δεν αντιστοιχούσε στο επιπεδο ανάπτυξης των υλικών όρων – στην αντικειμενική οικονομική δομή – της κοινωνίας και οι τάξεις αυτές δεν είχαν συνείδηση του δικού τους ρόλου στην κοινωνική εξέλιξη, ωστόσο, η επιβολή και μόνο των άμεσων συμφερόντων τους μπορούσε να ασκήσει επίδραση στο σύνολο της κοινωνίας ως μια καθαρά αντικειμενική διαδικασία, πέρα από τη συνείδησή τους, σύμφωνα με την προσέγγιση του Lukács για την εξέλιξη των προκαπιταλιστικών κοινωνιών (Lukács 1970: 156-157· Λούκατς 2001: 159-161).

Συγκεκριμένα, αν οι *qa-si-re-we* και μαζί με αυτούς οι τοπικές αγροτικές κοινότητες αρνούσαν να αποδώσουν τους φόρους και να στείλουν ομάδες εργασίας για τα ανακτορικά έργα, αν οι επόπτες των κοπαδιών αρνούσαν να στείλουν ζώα ή τα προϊόντα των ζώων στα ανακτορικά κέντρα, τότε το ανακτορικό σύστημα δεν μπορούσε παρά να πέσει. Η άρχουσα τάξη, η ίδια η γραφειοκρατία με τον *wa-na-ka* ως δεσπότη, η εξουσία της οποίας δεν ήταν διαμεσολαβημένη, αλλά άμεση (βλ. παραπάνω), χάνει την οικονομική της βάση, ενώ ταυτόχρονα οι προηγούμενοι (υπό περιορισμούς) χρήστες των μέσων παραγωγής γίνονται κάτοχοί τους χωρίς περιορισμούς και άρα ιδιοκτήτες. Η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα. Όταν, λοιπόν, οι εκμεταλλευόμενες τάξεις αποφάσισαν να απαιτήσουν πλήρη επικαρπία

61 «Ο οικονομικά αυτοτελής μικροκαλλιεργητής και η επιχείρηση του ανεξάρτητου χειροτέχνη, τα οποία εν μέρει αποτελούν τη βάση του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής και εν μέρει μετά τη διάλυσή του εμφανίζονται δίπλα στην κεφαλαιοκρατική επιχείρηση, αποτελούν ταυτόχρονα την οικονομική βάση της [αρχαίας] κλασικής κοινότητας στην καλύτερη περίοδό της, αφού έχει διαλυθεί η αρχική ανατολίτικη κοινοκτημοσύνη και προτού η δουλεία κατακυριεύσει την παραγωγή» (Μαρξ 2016: 306 σημ. 24). Ο βασικός αυτός χαρακτηρισμός του Μαρξ επιβεβαιώθηκε από τη μεταγενέστερη έρευνα (Finley 1985: 28-29).

επί των προϊόντων τους – ο αγρότης του σιταριού και των ελιών, ο βοσκός των προβάτων και ο χαλκουργός των δρεπανιών και των ξιφών – τότε, με αυτό τον τρόπο, έκαναν πράξη άμεσα τον καινούργιο τρόπο παραγωγής, ο οποίος θα γινόταν ο βασικός τρόπος παραγωγής της Εποχής του Σιδήρου και της αρχαιότητας. Ή, ανακαλώντας ξανά τα λόγια του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*: «Όλες οι προηγούμενες τάξεις, οι οποίες έπαιρναν την εξουσία, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη θέση που κατέκτησαν, υποτάσσοντας όλη την κοινωνία στους όρους του δικού τους τρόπου ιδιοποίησης.» (Marx & Engels 1848 [1959]: 472).⁶²

Στην κινητοποίηση των μαζών του μυκηναϊκού κόσμου είναι πολύ πιθανό οι *qa-si-re-we*, για τους λόγους που εκτέθηκαν παραπάνω, να έπαιξαν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο. Το κλειδί για μια πιθανή κατανόηση του ρόλου των *qa-si-re-we* στο τέλος της μυκηναϊκής κοινωνίας είναι η μετέπειτα εξέλιξη αυτής της κοινωνικής ομάδας – δηλαδή η άνοδος του *qa-si-re-u* στη θέση του βασιλιά, του ηγεμόνα. Εδώ, όμως, αξίζει να σημειωθεί ότι στα ομηρικά έπη υπάρχει και μια άλλη χρήση της λέξης «βασιλεύς», με μια διαφορετική σημασία από το «ηγεμόνας», δηλαδή η χρήση του πληθυντικού «βασιλῆες». Ο όρος αυτός στον πληθυντικό δηλώνει μια ομάδα ανδρών γύρω από τον ηγεμόνα βασιλιά, ο καθένας από τους οποίους όμως δεν φέρει τον τίτλο «βασιλεύς», όταν εμφανίζεται μόνος του. Πρόκειται για ένα είδος συμβουλίου, το οποίο συγκαλείται από τον βασιλιά-ηγεμόνα με διάφορες αφορμές (Carlier 1984: 145-150) και το οποίο φαίνεται να αντανακλά μια προηγούμενη περίοδο, κατά την οποία κανένας */gʷasileus/* δεν είχε ακόμα γίνει «βασιλιάς».

Συνήθως, οι ερευνητές παρουσιάζουν την αλλαγή σημασίας του τίτλου ως εντελώς παθητική διαδικασία: Το ανακτορικό καθεστώς εξαφανίστηκε και οι τοπικοί */gʷasilēwes/* καθώς και οι */geronsiai/* απέμειναν μοναδικές αρχές της λεγόμενης μετανακτορικής (YE IIIΓ) περιόδου (Palaima 1995: 125· Ruijgh 1999: 528· Deger-Jalkotzy 2008: 403· Nakassis 2013: 13). Μόνο με τη διαλεκτική μέθοδο (Marx 1867 [1962]: 27-28) κατανοείται αυτή η ριζική αλλαγή τόσο της σημασίας της λέξης όσο και του κοινωνικού ρόλου εκείνων που έφεραν το όνομα αυτό.

Φυσικά τα αρχαιολογικά δεδομένα και τα κείμενα της Γραμμικής Β δε μας παρέχουν πληροφορίες για τον ακριβή χαρακτήρα που πήραν οι τελικές αναμετρήσεις ανάμεσα στην ανακτορική γραφειοκρατία και τις αναδυόμενες τάξεις. Από τη μελέτη γνωστών ιστορικών επαναστάσεων μπορούν, ωστόσο, να εξαχθούν μερικά συμπεράσματα σχετικά με ορισμένες ‘κανονικότητες’, συμφωνά με τις οποίες εξελίσσονται οι επαναστάσεις.

Τους καλύτερα συμπυκνωμένους χαρακτηρισμούς των επαναστατικών μηχανισμών τους βρίσκουμε στους δύο κύριους θεωρητικούς και διοργανωτές της Οκτωβριανής Επανάστασης, τον Βλαντίμιρ Ιλίτς Λένιν και τον Λεφ Νταβίντοβιτς Τρότσκι. Στο μεγάλο ιστορικό του έργο γράφει ο Τρότσκι: «Ανταγωνιστικές τάξεις υπάρχουν πάντα στην κοινωνία και η τάξη που έχει στερηθεί την εξουσία προσπαθεί άφευκτα σε μικρό ή μεγάλο βαθμό να στρέψει την πορεία της πολιτείας

62 Στα Ελληνικά στο <www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/com-man/bourprol.htm>. Στο πρωτότυπο διαβάζουμε: «Alle früheren Klassen, die sich die Herrschaft eroberten, suchten ihre schon erworbene Lebensstellung zu sichern, indem sie die ganze Gesellschaft den Bedingungen ihres Erwerbs unterwarfen.»

προς το δικό της μέρος. [...] Ο πολιτικός μηχανισμός της επανάστασης συνίσταται στο πέρασμα της εξουσίας από μια τάξη σε μια άλλη. [...] Μα καμία τάξη ιστορικά καθορισμένη δεν ανεβαίνει από μια παρακατιανή κατάσταση στην κυριαρχία ξαφνικά, μέσα σε μία νύχτα, ακόμα κι αν είναι νύχτα επανάστασης. Αυτή πρέπει κιόλας απ' την παραμονή να κατέχει μια θέση εξαιρετικά ανεξάρτητη απέναντι στην επίσημα κυρίαρχη τάξη· και όχι μόνο αυτό, πρέπει να συγκεντρώνει πάνω της τις ελπίδες των ενδιάμεσων τάξεων και στρωμάτων, που είναι δυσαρεστημένα από την υπάρχουσα κατάσταση, αλλά ανίκανα για ανεξάρτητο ρόλο. Η ιστορική προετοιμασία της εξέγερσης οδηγεί, κατά την προεπαναστατική περίοδο, σε μια τέτοια κατάσταση, στην οποία η τάξη που είναι προορισμένη να πραγματοποιήσει το καινούργιο κοινωνικό σύστημα, χωρίς να έχει γίνει ακόμα κύρια της χώρας, συγκεντρώνει πραγματικά στα χέρια της ένα σημαντικό μέρος από τη δύναμη του κράτους, ενώ ο επίσημος μηχανισμός παραμένει ακόμα στα χέρια των παλιών κατόχων του. Από δω ξεκινάει η δυαρχία μέσα σε κάθε επανάσταση. [...] Η δυαρχία όχι μόνο δεν προϋποθέτει το μοίρασμα της εξουσίας σε ίσα μέρη – ή εν γένει οποιαδήποτε τυπική ισορροπία μεταξύ των δύο εξουσιών – αλλά, γενικά μιλώντας, αποκλείει ολοκληρωτικά έναν τέτοιο διαμοιρασμό. Πρόκειται για ένα γεγονός όχι συνταγματικό αλλά επαναστατικό, το οποίο αποδεικνύει ότι η διαταραχή της κοινωνικής ισορροπίας έχει ήδη καταστρέψει το κρατικό εποικοδόμημα. Η δυαρχία εκδηλώνεται εκεί όπου οι εχθρικές τάξεις στηρίζονται ήδη πάνω σε κρατικές οργανώσεις βαθιά ασυμβίβαστες – η μία θνήσκουσα, η άλλη στη γέννησή της – που, σε κάθε βήμα τους, απωθούν η μια την άλλη στο πεδίο της διεύθυνσης της χώρας. [...] Αν το κράτος είναι η οργάνωση της ταξικής κυριαρχίας και αν η επανάσταση είναι η αντικατάσταση της κυρίαρχης τάξης, τότε κατά το πέρασμα της εξουσίας από τη μια τάξη στην άλλη η κατάσταση του κράτους πρέπει να γίνεται ολοκληρωτικά γεμάτη με αντιθέσεις, πρώτα απ' όλα με τη μορφή της δυαρχίας.» (Trotzki 1930β [1973]: 180-181· 187· Τρότσκι 2006: 188-189· 195)⁶³.

Ενώ για τις προϋποθέσεις της επαναστατικής διαδικασίας έγραφε ο Λένιν: «Ο βασικός νόμος της επανάστασης, πού τον επιβεβαίωσαν όλες οι επαναστάσεις και ειδικά οι τρεις ρωσικές επαναστάσεις του 20^{ου} αιώνα, συνίσταται στο έξης: για την επανάσταση δεν είναι αρκετό να κατανοήσουν οι εκμεταλλεζόμενες και καταπιεζόμενες μάζες πώς είναι αδύνατο να ζουν με τον παλιό τρόπο και να απαιτούν αλλαγή. Για την επανάσταση είναι απαραίτητο οι εκμεταλλευτές να μη μπορούν να ζουν και να κυβερνούν με τον παλιό τρόπο. Μόνο όταν “οι κάτω” δεν θέλουν το παλιό και “οι πάνω” δεν μπορούν να ζουν και να κυβερνούν με τον παλιό τρόπο, μόνο τότε μπορεί να νικήσει η επανάσταση.» (Lenin 1920 [1983]: 71· Λένιν 1983: 69)

Όπως είδαμε, μερικές ενδείξεις – τόσο χρονολογικού όσο και στρωματογραφικού χαρακτήρα (βλ. **εικ. 2** για τις καταστροφές από φωτιά στην Τίρυνθα) – υποδεικνύουν ότι η αρχή του τέλους του ανακτορικού κράτους πρέπει να αναζητηθεί στην Αργολίδα στη φάση ΥΕ ΙΙΒ Τελική.⁶⁴ Έπειτα επεκτάθηκε μάλλον στις άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και πιθανόν της δυτικής Κρήτης, για να φτά-

63 Ελληνική μετάφραση διορθωμένη με βάση τη γερμανική έκδοση (Trotzki 1931), μεταφρασμένη από την Alexandra Ramm, στενή συνεργάτιδα του συγγραφέα.

64 Για την αρχή της τελικής κρίσης στην Αργολίδα βλ. και Maran 2009: 255.

σει, τέλος, στη Μεσσηνία – με την πυρκαγιά της Πύλου να τοποθετείται στη φάση ΥΕ IIIΓ Πρώιμη 1.⁶⁵ Μια ακριβής χρονολογική αναπαράσταση δεν είναι δυνατή για λόγους, οι οποίοι αφορούν στην αρχαιολογική μεθοδολογία: Η σχετική χρονολόγηση μέσω της μυκηναϊκής κεραμικής δεν επιτρέπει μια υποδιαίρεση των ιστορικών φάσεων μικρότερη της μίας γενιάς (25 χρόνια περίπου), ενώ η καμπύλη βαθμονόμησης της ραδιοχρονολόγησης στον 13^ο και στον 12^ο αιώνα έχει μια σχετικά μικρή κλίση και παρουσιάζει επιπλέον ορισμένες έντονες ταλαντώσεις.⁶⁶

Ενδείξεις για την ανάπτυξη μιας κρίσης εντοπίζονται στην Αργολίδα από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα: η μεγάλη παραγωγή γραπτής τροχήλατης κεραμικής, προορισμένης για εξαγωγή προς τις χώρες της ανατολικής Μεσογείου από την Αίγυπτο μέχρι τη Συρία και την Κύπρο, η οποία πρέπει να βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο του ανακτόρου, σταματάει (Jung 2015: 249-251).⁶⁷ οι ακροπόλεις των Μυκηνών, της Τίρυνθας και της Μιδέας οχυρώνονται σε πολύ μεγαλύτερη έκταση και με καλύτερο τρόπο, συμπεριλαμβάνουν την κατασκευή κρυφών σηράγγων και υπογείων πηγών νερού, ενώ οι κατοικίες των αξιωματούχων έξω από τα τείχη της οχύρωσης των Μυκηνών, που είχαν καταστραφεί γύρω στα 1250, δεν αναστηλώνονται (Deger-Jalkotzy 2008: 388· Maran 2008).⁶⁸

Λόγω αυτών των εκτεταμένων και καλά οργανωμένων προληπτικών μέτρων της άρχουσας τάξης, μια προϋπόθεση για τη νίκη των επαναστατών θα πρέπει να ήταν η διάλυση της πειθαρχίας μέσα στον μυκηναϊκό στρατό.⁶⁹ Παράγοντες, οι οποίοι θα ήταν δυνατόν να έχουν οδηγήσει στη σταδιακή διάλυση του στρατού, θα μπορούσαν να είναι οι εξαντλητικοί πόλεμοι με εξωτερικούς εχθρούς – κάτι για το οποίο έχουμε έμμεσες μόνον ενδείξεις –⁷⁰ καθώς και ένα αυξημένο φαινόμενο φυγής του αγροτικού πληθυσμού σε απόμακρες περιοχές, όπως στην περίπτωση των *habiru*.

Ως συντονιστικές οργανώσεις της εξέγερσης θα μπορούσαν να λειτουργήσουν σώματα, όπως η *ke-ro-si-ja*, τα οποία με την πρόοδο των κινητοποιήσεων των

65 Οι άμεσες αιτίες των πυρκαγιών πιθανόν να διέφεραν. Το ανάκτορο της Θήβας π.χ. δε φαίνεται να είχε λεηλατηθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό όπως εκείνο της Πύλου (για μια πιο λεπτομερειακή σύγκριση των καταστροφών των διαφόρων ανακτόρων βλ. Jung 2016: 555-560· 567-568).

66 Για μια συζήτηση των δύο μεθόδων στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βλ. Weninger & Jung 2009.

67 Για τον ανακτορικό έλεγχο της κεραμικής παραγωγής, όπως αντανακλάται αχνά στις πινακίδες Γραμμικής Β, βλ. και Μπουλώτης 2014. Το τέλος της εξειδικευμένης παραγωγής κεραμικής με προορισμό την εξαγωγή δεν μπορεί, φυσικά, να αναγνωριστεί μετά την κεραμική φάση ΥΕ IIIΒ Μέση, αν κανείς αγνοεί την υποδιαίρεση της κεραμικής χρονολόγησης σε φάσεις εντός της ΥΕ IIIΒ περιόδου, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει ως συμπέρασμα παραπλανητικές γενικεύσεις, όπως ο Middleton (2017: 89-95).

68 Για μια προσπάθεια υπολογισμού των ωρών εργασίας που απαιτούσε η διεύρυνση του τείχους της Τίρυνθας βλ. Brysbaert 2015: 100-101, πίν. 9: 100 άνδρες και 5 ζεύγη βοδιών δούλευαν τρία χρόνια.

69 Όπως έχει επισημάνει ο Ένγκελς σε επιστολή του 1851 προς τον Μαρξ (Marx & Engels 1842-1851 [1963] 353): «Είναι προφανές ότι η αποδιοργάνωση των στρατών και η ολοκληρωτική διάλυση της πειθαρχίας αποτελεί τόσο αιτία όσο και αποτέλεσμα όλων των μέχρι σήμερα νικηφόρων επαναστάσεων» («Es ist eine evidente Tatsache, daß die Desorganisation der Armeen und die gänzliche Lösung der Disziplin sowohl Bedingung wie Resultat jeder bisher siegreichen Revolution war.»)

70 Από τα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίστηκαν τα πρώτα όπλα ιταλικού τύπου στην Αργολίδα – μια ένδειξη για προηγούμενες μάχες με πολεμιστές από τις περιοχές προέλευσης των οπλών αυτών. Το φαινόμενο αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο των ταυτόχρονων αναφορών αιγυπτιακών και συριακών γραπτών πηγών που μιλάνε για πειρατές, προερχόμενους από θαλάσσιες περιοχές έξω από την σφαίρα των γνωστών χωρών της ανατολικής Μεσογείου (οι λεγόμενοι «Λαοί της Θάλασσας») (βλ. Jung 2009· Jung & Mehofer 2013).

εξεγερμένων θα διαμόρφωναν τους υλικούς όρους για την ανάπτυξη μιας πραγματικής δυαρχίας.

Είναι πιθανόν ότι η εξέλιξη και η επιτάχυνση της κρίσης – ιδιαίτερα μετά τις καταστροφές των αργολικών ανακτόρων – οδήγησε σε έναν εμφύλιο πόλεμο, κατά τον οποίο άλλα ανάκτορα και άλλοι οικισμοί καταστράφηκαν επίσης, είτε από τη μία είτε από την άλλη ομάδα της εμφύλιας σύρραξης. Δύο συγκεκριμένοι παράγοντες είναι πολύ πιθανόν ότι λειτούργησαν καταλυτικά στη διάλυση του συστήματος: (1) Πολύ πιθανόν να υπήρχε μόνο ένας */wanax/* στο μυκηναϊκό ανακτορικό κράτος. Αυτό διαφαίνεται μεταξύ άλλων από την αναφορά του Μεγάλου Βασιλιά των Χετταίων στον Μέγα Βασιλιά της Αηhijawa, ο οποίος δε θα μπορούσε να είναι ηγεμόνας μόνο μίας από τις μικρές (για τη χεττιτική οπτική γωνία) ανακτορικές επικράτειες, καθώς και από την εκπληκτική ομοιογένεια του διοικητικού συστήματος και της γραφειοκρατικής γλώσσας σε όλα τα μυκηναϊκά ανάκτορα (Eder & Jung 2015 – με τη σχετική βιβλιογραφία). (2) Η συγκεντρωτική εξουσία αυτού του «Μεγάλου Βασιλιά» δεν έφτανε για να ενώσει όλες τις επικράτειες σε ένα πραγματικά ενιαίο κράτος με μια κεντρική διοίκηση από τη Θεσσαλία μέχρι την Κρήτη.⁷¹ Επομένως, μια σοβαρή ρωγμή στον κρατικό μηχανισμό, η οποία θα ανέτρεπε την εξουσία σε μια από τις ανακτορικές επικράτειες, θα μπορούσε να προκαλέσει μάλλον σημαντικά προβλήματα και στις υπόλοιπες επικράτειες, με αποτέλεσμα αυτές να μην μπορούν να αντιδράσουν γρήγορα και αποτελεσματικά. Έτσι, η δυαρχία θα λάμβανε και έναν γεωγραφικό χαρακτήρα με την έννοια της ταυτόχρονης ύπαρξης περιοχών, στις οποίες ήδη δεν είχε πλέον καμία ισχύ το ανακτορικό κράτος, και περιοχών, οι οποίες αποτελούσαν τα τελευταία καταφύγια της παλιάς άρχουσας τάξης.⁷² Η Πύλος φαίνεται να ήταν η τελευταία τέτοια περιοχή, στην οποία κυβερνούσε ακόμα ο */wanax/*.

Μετά την πτώση του μυκηναϊκού «ancien régime», είναι πιθανόν να έγινε μια αναδιανομή των αγροτικών εκτάσεων, οι οποίες είχαν μείνει κάτω από τον κεντρικό έλεγχο του ανακτόρου ή των ανώτερων προσώπων της γραφειοκρατίας, όπως τα «τεμένη» (βλ. παραπάνω) του *wa-na-ka* και του *ra-wa-ke-ta*. Μια τέτοια αναδιανομή γης θα μπορούσε να ήταν και η βασική απαίτηση των κατώτερων τάξεων της μυκηναϊκής κοινωνίας, καθώς και των φυγάδων που πιθανόν να υπήρχαν στα «μυκηναϊκά Άγραφα». Μια καλή ένδειξη για ένα καθεστώς μεγαλύτερης ισότητας στην αρχική μετανακτορική εποχή αποτελεί το γεγονός ότι απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό ταφές με πλούσια κτερίσματα από τις πρώτες δεκαετίες του 12^{ου} αιώνα π.Χ. (φάση ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη).⁷³

71 Η διάδοση ορισμένων σφραγίδων (Eder 2007) και των προαναφερόμενων ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων δείχνει τη δια-ανακτορική έκταση της διοίκησης.

72 Μια ανάλογη περίπτωση αποτελούν οι πόλεις Κάρκαμις και Μαλάτεια (Μελιτηνή), στις σημερινές κούρδικες περιοχές της βόρειας Συρίας (Ροζάβα) και της Τουρκίας, όπου συνέχιζε να κυβερνά μια δυναστεία των Χετταίων – ακόμα και υιοθετώντας τον τίτλο «Μέγας Βασιλιάς» – για μερικούς αιώνες μετά την πτώση της βασιλείας των Χετταίων στην κεντρική Ανατολία (Hawkins 2002).

73 Για μια εκτενέστερη συζήτηση βλ. Jung 2016: 568-570. Η απουσία πλούσια κτερισμένων ταφών δε χρειάζεται να αντανακλά άμεσα το καθεστώς ιδιοκτησίας ή την κατανομή πλούτου στην κοινωνία. Σε περίπτωση που αυτή η απουσία πλούσιων ταφών οφείλεται σε ιδεολογικούς παράγοντες, είναι πάλι ενδεικτική της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η κοινωνία: η ανερχόμενη τάξη των γαιοκτημόνων μπορεί να μην τολμούσε ακόμα να κάνει επίδειξη του πλούτου της. Αυτό άρχισε μόνο από το δεύτερο μισό της 12^{ου} αιώνα, όταν οι νέες οικονομικές

Ορισμένες κατακτήσεις της επανάστασης πιθανόν να διαφαίνονται αχνά ακόμα και στα ομηρικά έπη: η συνέλευση των πολεμιστών είχε το δικαίωμα να δώσει ένα «γέρας», ένα μέρος των λαφύρων πολέμου, σε έναν βασιλιά, έναν γέροντα ή έναν εξέχοντα πολεμιστή (Carlier 1984: 151-153).⁷⁴ Αυτό το δικαίωμα στον Όμηρο έχει μάλλον τυπικό χαρακτήρα, δηλαδή εφαρμοζόταν κατόπιν πρότασης εκ μέρους του βασιλιά. Θα μπορούσε όμως να ήταν πραγματικό δικαίωμα σε μια πρωιμότερη περίοδο, όταν η βασιλεία της Εποχής της Σιδήρου δεν είχε λάβει ακόμη την τελική της μορφή.⁷⁵ Ένα τέτοιο δικαίωμα θα ήταν ζωτικής σημασίας για την κινητοποίηση των μαζών σε μια ιστορική κατάσταση, στην οποία οι *qa-si-re-we* είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανακτορικό στρατό.

Στον οικονομικό τομέα, μια σοβαρή ένδειξη για τον καινούργιο τρόπο παραγωγής με βάση την ατομική ιδιοκτησία της γης είναι η εξαφάνιση της κεντρικής αποθήκευσης υγρών και στερεών αγροτικών προϊόντων, κατά τον ανακτορικό τύπο. Αντίθετα, στους μετανακτορικούς οικισμούς βρίσκουμε πίθους και άλλα σκεύη αποθήκευσης διάσπαρτα αποκλειστικά στα σπίτια και γενικώς σε μικρές ποσότητες ανά οίκημα (εικ. 6) (Jung & Pacciarelli, υπό εκτύπωση). Ο τρόπος αποθήκευσης συνέχιζε, έτσι, τον τρόπο που παρατηρήσαμε παραπάνω στην οικία στα Χάνια του 13^{ου} αιώνα.

Στη βιοτεχνική παραγωγή, συνεχίστηκαν μονάχα εκείνοι οι κλάδοι παραγωγής, τα προϊόντα των οποίων η καινούργια άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων μπορούσε να παράγει στους «οίκους» της, ενώ η ακόμη υπανάπτυκτη αγορά (το χρήμα άργησε αιώνες να εμφανιστεί)⁷⁶ μπορούσε να απορροφήσει μόνο τέτοια εμπορεύματα, τα οποία ήταν δυνατόν να βρουν αγοραστές ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των «οίκων».⁷⁷ Οι ίδιοι κανόνες ίσχυαν και για τις νέες σχέσεις με παραγωγούς στην Εγγύς Ανατολή. Ο κυπριακός χαλκός εισαγόταν ακόμα στη μυκηναϊκή Ελλάδα του 12^{ου} και του πρώιμου 11^{ου} αιώνα π.Χ. (Σταυροπούλου-Γάτση et al. 2012: 257-260), γιατί ήταν απαραίτητος για την παραγωγή των εργαλείων παραγωγής και των όπλων. Με αυτό συμβαδίζει το γεγονός ότι η ναυπηγική της ανακτορικής περιόδου συνεχιζόταν και στη μετανακτορική περίοδο.⁷⁸ Αγαθά πολυτέλειας όμως, όπως εκείνα που καταναλώνονταν στις αυλές των βασιλιάδων της Συροπαλαιστίνης και του φαραώ, κατέστη δυνατό να εισαχθούν ξανά, μόνο ύστερα από μια σημαντική

ανισότητες, και μαζί τους η πολιτική εξουσία της νέας άρχουσας τάξης, είχαν πλέον θεμελιωθεί (πρβλ. και Moschos 2009: 353).

74 Η λέξη απαντά με τη μορφή *ke-ra /geras/* και στα μυκηναϊκά χρόνια, αλλά όχι σε σχέση με τον *wa-na-ka* (Carlier 1984: 100, σημ. 568). Συγκεκριμένα στην πινακίδα **PY Eb 146.1 = Ep 704.2** εμφανίζεται ως μορφή επιβράβευσης που δόθηκε από την ιέρεια *e-ri-ta* στην υφιστάμενή της, την *u-wa-mi-ja*, η οποία χαρακτηρίζεται ως *te-o-jo do-e-ra* (για τον όρο «*do-e-ra*» πρβ. παραπάνω με σημ. 14). Το «γέρας» αυτό αναφέρεται σε δικαίωμα κατοχής τεμαχίου γης ως *o-na-to* (Ventris & Chadwick 1973: 252-253).

75 Πρβλ. Andreev 1988: 37: κοινή ιδιοκτησία ως ένα κατάλοιπο, το οποίο στα ομηρικά χρόνια έχει απεκδυθεί του παλαιότερου περιεχομένου του.

76 Για τα πρώτα νομίσματα και τη λειτουργία τους βλ. Furtwängler 2016. Στη μυκηναϊκή Ελλάδα έλειπε ένα γενικό ανταλλακτικό ισοδύναμο (Marx 1867 [1962]: 83-85· 101· για μια συζήτηση βλ. Jung 2016: 564). Για τα ανακτορικά χρόνια πρέπει να σημειωθεί, ότι το μόνο εμπόρευμα, το οποίο εμφανίζεται στις πινακίδες Γραμμικής Β, είναι ο άνθρωπος, επειδή εμφανίζεται σε σχέση με το ρήμα *qi-ri-ja-to /q^uriato/* (πρίατο στην Όμηρο) = αγόρασε (Olivier 1987· Killen 2006: 90· Killen 2008: 173-174).

77 Πολλοί κλάδοι παραγωγής των ανακτόρων έπαψαν να λειτουργούν και μαζί τους εξαφανίστηκαν από την ελληνική γλώσσα και οι λέξεις που τους προσδιόριζαν (Killen 2006: 87-88).

78 Αυτό δείχνει η τυπολογία των παραστάσεων πλοίων στην υστερομυκηναϊκή κεραμική (Wedde 2006).

ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία οδήγησε στη μείωση του κόστους παραγωγής των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα και κατ' επέκταση στην αύξηση του όγκου του υπερπροϊόντος, το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εμπόρευμα για ανταλλαγές.⁷⁹ Γι' αυτό τον λόγο, παρέμειναν στην κυκλοφορία για πάνω από 100 χρόνια αντικείμενα πολυτέλειας των ανακτορικών χρόνων.⁸⁰ Μόνο έτσι μπορούσαν να ικανοποιηθούν, τουλάχιστον εν μέρει, οι ανάγκες των ανερχόμενων γαιοκτημόνων για πολυτέλεια. Αντίθετα, η παραγωγή χάλκινων αντικειμένων – κυρίως όπλων – έφτασε σε υψηλά επίπεδα κατά τον 12^ο αιώνα, καθώς αυτά μπορούσαν αφενός να παράγονται στον ίδιο τον οίκον, ενώ αφετέρου ήταν απαραίτητα τόσο για την άμυνα ενάντια σε άλλους αρχηγούς οίκων όσο και για την απόκτηση αγαθών μέσω επιθετικών και ληστρικών ενεργειών. Διάφορες εξειδικευμένες αρχιτεκτονικές παραδόσεις εξαφανίστηκαν μαζί με το ανακτορικό καθεστώς, αλλά οι οργανωτικές ικανότητες της νέας κοινωνίας φαίνονται π.χ. στον μεγάλο οικισμό της Τίρυνθας, ο οποίος έχει έκταση 25 εκτάρια και ο οποίος σχεδιάστηκε και ανοικοδομήθηκε στην αρχή της μετανακτορικής περιόδου (Kilian 1990: ειδικά 112).

Ευχαριστίες:

Ευχαριστώ θερμά τους Sigrid Deger-Jalkotzy, Ελευθερία Καρδαμάκη, Χρήστο Μπουλώτη και Melissa Vettters καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές για πολύ χρήσιμες συζητήσεις και υποδείξεις. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γιάννη Κοζάτσα για τη διόρθωση του ελληνικού κειμένου.

79 Πρβλ. τα εισηγμένα εξωτικά αγαθά σε τάφους του 10^{ου} και του 9^{ου} αιώνα π.Χ. στο Λευκαντί και στην Κρήτη (Konstantinidi-Syvridi 2015 με βιβλιογραφία).

80 Τα χρυσά αντικείμενα της μετανακτορικής παραγωγής ήταν μικρά και ταπεινά (Deger-Jalkotzy 2008: 399-401). Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο κιβωτιόσχημος τάφος με την ταφή πολεμιστή που βρέθηκε στον Κουβαρά Ακαρνανίας και ο οποίος χρονολογείται στην υπομυκηναϊκή φάση (ή το αργότερο στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική). Από τα κτερίσματα μια χρυσή κύλικα πρέπει να προέρχεται από ένα εργαστήριο της προηγούμενης ανακτορικής περιόδου, ενώ η χρυσή διακόσμηση ενός ξίφους τύπου Naue II C ή Allerona, το οποίο είναι σαφώς μετανακτορικής παραγωγής, αποτελείται μόνο από ένα χρυσό σύρμα τυλιγμένο γύρω από την λαβή του (Σταυροπούλου-Γάτση et al. 2012: 250-253, εικ. 4 και 6a).

Βιβλιογραφία

Alram-Stern E. & Nightingale G. (επιμ.) 2007. *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche / The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Andreadaki-Vlazaki M. 2015. «Sacrifices in LM IIIB: Early Kydonia Palatial Centre», *Pasiphae* 9: 27-42.

Andreev J. V. 1988. Die homerische Gesellschaft, *Klio* 70: 5-85.

Aravantinos V. L., Godart L. & Sacconi A. 2008. «La tavoletta TH Uq 434», στο: A. Sacconi, M. Del Freo, L. Godart & M. Negli (επιμ.), *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 Febbraio 2006*, *Pasiphae* 1, Roma: Fabrizio Serra Editore: 23-33.

Babbi A., Bubenheimer-Erhart F., Marín-Aguilera B. & Mühl S. (επιμ.) 2015. *The Mediterranean Mirror. Cultural Contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B. C. International Post-doc and Young Researchers Conference, Heidelberg, 6th-8th October 2012*, RGZM-Tagungen 20, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Beckman G. M., Bryce T. R. & Cline E. H. 2011. *The Ahhiyawa Texts, Writings from the Ancient World* 28, Atlanta: Society of Biblical Literature.

Bennet J. 1998. «The PRAP Survey's Contribution», στο: J. L. Davis (επιμ.), *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin: The University of Texas Press: 134-138.

Benzi M. 1975. *Ceramica micenea in Attica*, Testi e documenti per lo studio dell'antichità 50, Milano: Istituto Editoriale Cisalpino - La Goliardica.

Blakolmer F. 2010. «Ethnizität und Identität in der minoisch-mykenischen Ikonographie», *Anodos* 10: 29-40.

Blakolmer F. 2012. «The Missing 'Barbarians': Some Thoughts on Ethnicity and Identity in Aegean Bronze Age Iconography», *Talanta* 44: 53-77.

Blegen, C. W. & M. Rawson 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Princeton: Princeton University Press.

Borgna E. 2013. «Di periferia in periferia. Italia, Egeo e Mediterraneo orientale ai tempi della koinè metallurgica: una proposta di lettura diacronica», *Rivista di Scienze Preistoriche* 63: 125-153.

Borgna E. & Càssola Guida P. (επιμ.) 2009. *Dall'Egeo all'Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a. C.) / From the*

Aegean to the Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in Postpalatial Times (12th-11th c. BC). *Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2 dicembre 2006)*, Stud. e ricerche protostoria mediterranea 8, Roma: Edizioni Quasar.

Boulotis Chr. 2000. «Travelling Fresco Painters in the Aegean Late Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art», στο: S. Sherratt (επιμ.), *Proceedings of the First International Symposium The Wall Paintings of Thera, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August - 4 September 1997*, Athens: Thera Foundation - Petros M. Nomikos: 844-858.

Brysbaert A. 2015. «‘Set in Stone’? Constructed Symbolism Viewed through an Architectural Energetics’ Lens at Bronze Age Tiryns, Greece», στο: C. Bakels & H. Kamermans (επιμ.), *Excerpta Archaeologica Leidensia*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 45, Leiden: Leiden University: 91-105.

Brysbaert A. & Veters M. 2015. «Mirroring the Mediterranean? Artisanal Networking in 12th Century BC Tiryns», στο: A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera & S. Mühl (επιμ.), *The Mediterranean Mirror. Cultural Contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B. C. International Post-doc and Young Researchers Conference, Heidelberg, 6th-8th October 2012*, RGZM-Tagungen 20, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: 161-175.

Carlier P. 1984. *La royauté en Grèce avant Alexandre*, Études et travaux publiés par le groupe de recherche d’histoire romaine de l’Université des Sciences Humaines de Strasbourg 6, Strasbourg: AECR.

Carlier P. 1995. «Qa-si-re-u et qa-si-re-wi-ja», στο: R. Laffineur & W.-D. Niemeier (επιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas: 355-364.

Chadwick J. 1976. «Chadwick, Who Were the Dorians?», *La Parola del Passato* 31: 103-117.

Chapin A. P. 2016. «Mycenaean Mythologies in the Making: The Frescoes of Pylos Hall 64 and the Mycenae Megaron», στο: E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Decker-Jalkotzy, R. Laffineur & J. Weilhartner (επιμ.), *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences, and at the Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, *Aegaeum* 39, Leuven/Liège: Peeters: 459-466.

Damm-Meinhardt U. 2015a. *Baubefunde und Stratigraphie der Unterburg und des nordwestlichen Stadtgebiets (Kampagnen 1976 bis 1983)*. *Die mykenische Palastzeit*

(SH IIIB2) und beginnende Nachpalastzeit (Beginn SH IIIC). *Tiryns XVII 1*, Wiesbaden: Reichert Verlag.

Damm-Meinhardt U. 2015β: «Building Complex A in the Lower Citadel of Tiryns. An Outstanding Mansion of the Palatial Period», στο: A. L. Schallin & I. Tournavistou (επιμ.). *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4: 56, Stockholm: Svenska Institutet i Athen: 117-130.

Davis J. L. & Bennet J 1999. «Making Mycenaeans: Warfare, Territorial Expansion, and Representations of the Other in the Pylian Kingdom», στο: R. Laffineur (επιμ.), *Polemos. Le contexte Guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, *Aegaeum* 19, Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas: 105-120.

De Fidio P. 1987. «Fattori di crisi nella Messenia della tarda età del bronzo», *Minos* 20-22 (1987): 128-136.

Deger-Jalkotzy S. 1978. *E-qe-ta. Zur Rolle des Gefolgschaftswesens in der Sozialstruktur mykenischer Reiche*, Mykenische Studien 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Deger-Jalkotzy S. 1983. «Zum Charakter und zur Herausbildung der mykenischen Sozialstruktur», στο: A. Heubeck & G. Neumann (επιμ.), *Res mycenaeae. Akten des VII. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Nürnberg vom 6.-10. April 1981*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht: 89-111.

Deger-Jalkotzy S. 1987. «“Near Eastern Economies” versus “Feudal Society”: Zum mykenischen Palaststaat», *Minos* 20-22 (1987): 137-150.

Deger-Jalkotzy S. 2002. «Working for the Palace: Some Observations on PY An 261», *Minos* 33-34 (1998-1999): 65-81.

Deger-Jalkotzy S. 2008. «Decline, Destruction, Aftermath», στο: C. W. Shelmerdine (επιμ.). *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press: 387-415.

Deger-Jalkotzy S. & Lemos I. S. (επιμ.) 2006. *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Deger-Jalkotzy S., Hiller St. & Panagl O. (επιμ.) 1999 (επιμ.). *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Donlan W. 1997. The Homeric Economy, στο: I. Morris & B. Powell (επιμ.), *A New Companion to Homer*, Mnemosyne Suppl. 163, Leiden/New York/Köln: Brill: 649-667.

Dörpfeld W. 1885. The Buildings of Tiryns. στο: H. Schliemann 1885. Tiryns. The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns, New York [reprint New York: Arno Press 1976]: 177-308.

Driessen J. & Macdonald C. F 1997. *The Troubled Island. Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption*, Aegaeum 17, Liège/Austin: Université de Liège.

Eder B. 2007. «Im Spiegel der Siegel: Die nördlichen und westlichen Regionen Griechenlands im Spannungsfeld der mykenischen Paläste», στο: E. Alram-Stern & G. Nightingale (επιμ.). *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche / The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 81-124.

Eder B. & Jung R. 2015. «“Unus pro omnibus, omnes pro uno”: The Mycenaean Palace System», στο J. Weilhartner & F. Ruppenstein (επιμ.), *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Polities. Proceedings of an International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna, 1-2 March, 2013*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 113-140.

Engels F. 1851-1852 (1960). «Revolution und Konterrevolution in Deutschland», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 8, Berlin: Dietz Verlag: 3-108.

Finley M. I. 1985. *The Ancient Economy*, δεύτερη έκδοση, London: The Hogarth Press.

French E. 2002. *Mycenae – Agamemnon’s Capital. The Site in Its Setting*, Stroud: Tempus Publishing.

Friedman J. 1998. *System, Structure, and Contradiction. The Evolution of Asiatic Social Formations*, δεύτερη έκδοση, Walnut Creek/London/New Delhi: Altamira Press.

Furtwängler A. E. 2016. «Wertmesser, Finanzmanipulationen und die Geburt des Münzgeldes in der Antike», στο: H. Meller, H. P. Hahn., R. Jung & R. Risch (επιμ.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) / Rich and Poor – Competing for Resources in Prehistoric Societies. 8th Archaeological Conference of Central Germany, October 22-24, 2015 in Halle (Saale)*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14, Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale): 599-610.

García Ramón J. L 2014. «Anthroponymica Mycenaea: e-ke-ra₂-wo */En-kheriā-wōn/, *έγχειρία γ έγχειρέω ‘emprander’ (*‘poner mano en’), έγχειρήμα, έγχειρήσις», στο: A. Bernabé & E. R. Luján (επιμ.), *Donum Mycenologicum: Mycenaean*

Studies in Honour of Francisco Aura Jorro, Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 131, Louvain-la-Neuve/Walpole, MA: Peeters: 35-49.

Gordon D. H. 1953. «Fire and the Sword: the Technique of Destruction», *Antiquity* 27: 149-152.

Goren Y., Finkelstein I. & Na'aman N. 2004. *Inscribed in Clay. Provenance Study of the Amarna Tablets and Other Ancient Near Eastern Texts*, Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology.

Gramsci A. 1986. *Zu Politik, Geschichte und Kultur. Ausgewählte Schriften*, Frankfurt a.M.: Röderberg-Verlag.

Greco A. 2010. *Greco, Scribi e pastori. Amministrazione e gestione dell'allevamento nell'archivio di Cnosso*, Tripodes 12, Atene/Padova: Scuola Archeologica Italiana di Atene/ S.A.R.G.O.N. Editrice e libreria.

Hallager E. 2003. «The Linear B Inscriptions: a Note», στο: E. Hallager & B. P. Hallager (επιμ.), *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987 and 2001 III. The Late Minoan IIIB:2 Settlement*, Stockholm: Paul Åströms Förlag: 274-275.

Hallager E. Tzedakis Y. & Andreadaki-Vlazaki M. 2014. «The Greek-Swedish-Danish Excavations at Kastelli, Khania 2010: a Preliminary Report», *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 7: 209-220.

Hänsel B. 1980. «Dörfliche Lehmziegelarchitektur heute – Ein Beitrag zum Verständnis von Ausgrabungsbefunden durch Beobachtungen an rezenten Bauten», *Offa* 37: 343-351.

Hatzaki E. 2007. «Final Palatial (LM II-LM IIIA2) and Postpalatial (LM IIIB-LM IIIC Early): the MUM South Sector, Long Corridor Cists, MUM Pits (8, 10-11), Makritikhos "Kitchen", MUM North Platform Pits and SEX Southern Half Groups», στο: N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook. Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, British School at Athens Studies 14, London: The British School at Athens: 197-251.

Hawkins J. D. 2002. «Die Erben des Großreiches I. Die Geschichte der späthethitischen Kleinkönigreiche Anatoliens und Nordsyriens im Überblick (1180-700 v.Chr.)», στο: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. (Katalog der Ausstellung, Bonn, 18. Januar-28. April 2002)*, Stuttgart: Konrad Theiss Verlag: 56-59.

Heinhold Kraemer S. 2007. *Zu diplomatischen Kontakten zwischen dem Hethiterreich und dem Land Ahhiyawa*, στο: E. Alram-Stern & G. Nightingale (επιμ.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche / The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 191-207.

Hinzen K.-G., Vettters M., Kalytta T., Reamer Sh. K. & Damm-Meinhardt U. 2015. «Testing the Response of Mycenaean Terracotta Figures and Vessels to Earthquake Ground Motions», *Geoarchaeology* 30: 1-18.

Jung R. 2008. «Die mykenische Keramik von Tell Kazel (Syrien)», *Damaszener Mitteilungen* 15 (2006): 147-218.

Jung R. 2009. «I “bronzi internazionali” ed il loro contesto sociale fra Adriatico, Penisola balcanica e coste levantine», στο: E. Borgna & P. Càssola Guida (επιμ.), *Dall’Egeo all’Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a. C.) / From the Aegean to the Adriatic: Social Organizations, Modes of Exchange and Interaction in Postpalatial Times (12th-11th c. BC)*. *Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2 dicembre 2006)*, Stud. e ricerche protostoria mediterranea 8, Roma: Edizioni Quasar: 129-157.

Jung R. 2015. «Imported Mycenaean Pottery in the East: Distribution, Context and Interpretation», στο: B. Eder & R. Pruzsinszky (επιμ.), *Policies of Exchange. Political Systems and Modes of Interaction in the Aegean and the Near East in the 2nd Millennium B.C.E. Proceedings of the International Symposium at the University of Freiburg, Institute for Archaeological Studies, 30th May - 2nd June 2012*, OREA 2, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 243-275.

Jung R. 2016. «„Friede den Hütten, Krieg den Palästen!“ In the Bronze Age Aegean», στο: H. Meller, H. P. Hahn., R. Jung & R. Risch (επιμ.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) / Rich and Poor – Competing for Resources in Prehistoric Societies. 8th Archaeological Conference of Central Germany, October 22-24, 2015 in Halle (Saale)*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14, Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale): 553-576.

Jung R. & Mehofer M. 2013. «Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: Cooperation, Trade or War?», *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43: 175-193.

Jung R. & Pacciarelli M. υπό εκτύπωση. «Greece and Southern Italy 1250-1050 BCE: Manifold Patterns of Interaction», στο: M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos & A. Vlachopoulos (επιμ.), *Hesperos – The Aegean Seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference at the University of Ioannina, 18-21 May 2016*, Aegaeum, Liège.

Kardamaki E., Day P. M., Tenconi M., Maran J. & Papadimitriou A. 2016. «Transport Stirrup Jars in Late Mycenaean Tiryns: Maritime Transport Containers and Commodity Movement in Political Context», στο: St. Demesticha & A. B. Knapp (επιμ.), *Maritime Transport Containers in the Bronze-Iron Age Aegean and Eastern Mediterranean*, Studies in Mediterranean Archaeology and Literature PB 183, Uppsala: Paul Åströms Förlag: 145-167.

Kilian K. 1983. «Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis», *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 27 (1980): 166-195.

Kilian K. 1986. «La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici», στο: D. Musti (επιμ.), *Le origini die Greci. Dori e mondo egeo*, Roma/Bari: Edizioni Laterza: 73-115.

Kilian K. 1988. «Mycenaeans up to Date, Trends and Changes in Recent Research», στο: E. B. French & K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol: Bristol Classical Press: 115-152.

Kilian K. 1990. «Mykenische Fundamentierungsweisen in Tiryns», στο: P. Darcque & R. Treuil (επιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987)*, Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 19, Paris: École Française d'Athènes: 95-113.

Kilian K. 1996. «Earthquakes and Archaeological Context at 13th Century BC Tiryns», στο: S. Stiros & R. E. Jones (επιμ.), *Archaeoseismology*, Fitch Laboratory Occasional Paper 7, Athens: The British School at Athens/I.G.M.E.: 63-68.

Killen J. 1987. «Bronzeworking at Knossos and Pylos», *Hermathena* 143: 61-72.

Killen J. 1999. «Mycenaean o-pa», στο: S. Deger-Jalkotzy, St. Hiller & O. Panagl 1999 (επιμ.), *Floerant Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 325-341.

Killen J. 2006. «The Subjects of the Wanax», στο: S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh: Edinburgh University Press: 87-99.

Killen J. 2008. «Mycenaean Economy», στο: Y. Duhoux & A. Morpurgo Davies (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, τόμος 1, Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120, Louvain-la-Neuve/Dudley: Peeters: 159-200.

Klengel H. 1969. *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z. Teil 2. Mittel- und Südsyrien. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung Veröffentlichungen 70*, Berlin: Akademie-Verlag.

Knapp A. B. & Manning St. W. 2016. «Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean», *American Journal of Archaeology* 120: 99-149.

Konstantinidi-Syvridi E. 2015. «Mycenaean Recurrences and the Circulation of Arts, Crafts and Ideas in the Aegean from 1200 to 750 BC», στο: A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera & S. Mühl (επιμ.), *The Mediterranean Mirror. Cultural*

Contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B. C. International Post-doc and Young Researchers Conference, Heidelberg, 6th-8th October 2012, RGZM-Ta-gungen 20, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: 149-160.

Krzyszkowska O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction*, London: Institute of Classical Studies.

Lackenbacher S. 2002. *Textes akkadiens d'Ugarit. Textes provenant des vingt-cinq premières campagnes*, Paris: Les Éditions du Cerf.

Lafayette Hogue Sh. 2016. «New Evidence of Post-Destruction Reuse in the Main Building of the Palace of Nestor at Pylos», *American Journal of Archaeology* 120: 151-157.

Lang M. L 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia 2. The Frescoes*, Princeton: Princeton University Press.

Lenin W. I. 1920 (1983). «Der „linke Radikalismus“, die Kinderkrankheit im Kommunismus», στο: W. I. Lenin, *Werke*, τόμος 31, Berlin: Dietz Verlag: 1-106.

Leukart A. 1994. *Die frühgriechischen Nomina auf -tās und -ās. Untersuchungen zu ihrer Herkunft und Ausbreitung (unter Vergleich mit den Nomina auf -eús)*, Mykenische Studien 12, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Liverani M. 1965α. «Il fuoruscitismo in Siria nella tarda età del bronzo», *Rivista Storica Italiana* 77: 315-336.

Liverani M. 1965β. «Implicazioni sociali nella politica di Abdi-Ashirta di Amurru», *Rivista degli studi orientali* 40: 267-277.

Liverani M. 1974. «Rib-Adda, giusto sofferente», *Altorientalische Forschungen* 1: 175-205.

Lolling H. G 1880. «Ausgrabungsbericht», στο: H. G. Lolling, R. Bohn, A. Furtwängler & U. Köhler, *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen: Karl Wilberg.

Lolling H. G. 1887. «Zum Kuppelgrab bei Menidi. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts», *Athenische Abteilung* 12: 139-140.

Lukács G. 1970. *Geschichte und Klassenbewusstsein. Sammlung Luchterhand*, Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.

Lull V., Micó R., Rihuete Herrada C. & Risch R. 2010. «Macht und Metall im 3. und 2. v.u.Z. im Südosten der Iberischen Halbinsel», στο: H. Meller & F. Bertemes (επιμ.), *Der Griff nach den Sternen – Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale), 16.-21. Februar 2005*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5, Halle (Saale), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale): 881-902.

Lupak S. M. 2008. *The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece*, BAR International Series 1858, Oxford: Archaeopress.

Maran J. 2004. «Architektonische Innovationen im spätmykenischen Tiryns – Lokale Bauprogramme und fremde Kultureinflüsse», στο: A. Kyriatsoulis (επιμ.), *Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche / Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία και Τεχνική από την προϊστορική μέχρι την ελληνιστική περίοδο, με έμφαση στην προϊστορική εποχή*, 21. - 23.03. 2003 in Ohlstadt/Obb. Deutschland, Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der hellenischen Geschichte: 261-293.

Maran J. 2008. «Forschungen in der Unterburg von Tiryns 2000-2003», *Archäologischer Anzeiger* 2008: 35-111.

Maran J. 2009. «The Crisis Years? Reflections on Signs of Instability in the Last Decades of the Mycenaean Palaces», *Scienze dell'Antichità* 15: 241-262.

Maran J. & Παπαδημητρίου Α. 2012. «Τίρυνθα», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Marx K. 1852 (1960). «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 8, Berlin: Dietz Verlag: 111-207.

Marx K. 1857-1858 (1983). «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857-1858», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 42, Berlin: Dietz Verlag: 47-768.

Marx K. 1859 (1961). «Zur Kritik der politischen Ökonomie», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 13, Berlin: Dietz Verlag.

Marx K. 1867 (1962). «Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band: Der Produktionsprozeß des Kapitals», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 23, Berlin: Dietz Verlag.

Marx K. 1894 (1964). «Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion, herausgegeben von Friedrich Engels», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 25, Berlin: Dietz Verlag 1964.

Marx K. & Engels F. 1842-1851 (1963). «Briefe, Februar 1842 - Dezember 1851», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 27, Berlin: Dietz Verlag.

Marx K. & Engels F. 1845-1846 (1958). «Die deutsche Ideologie. Kritik der neusten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten Feuerbach, B. Bauer und Stirner, und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 3, Berlin: Dietz Verlag: 9-530.

Marx K. & Engels F. 1848 (1959). «Manifest der Kommunistischen Partei», στο: K. Marx & F. Engels, *Werke*, τόμος 4, Berlin: Dietz Verlag 1959: 459-493.

Marzolff P. 2004. «Das zweifache Rätsel Tiryns», στο: E. L. Schwandner & K. Rheidt (επιμ.), *Macht der Architektur – Architektur der Macht. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 30. Oktober bis 2. November 2002 veranstaltet vom Architektur-Referat des DAI*. Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 8, Mainz: Philipp von Zabern: 79-91.

Melena J. L. 2014. «Mycenaean writing», στο: Y. Duhoux & A. Morpurgo Davies (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, τόμος 3, Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120, Louvain-la-Neuve/Dudley: Peeters: 1-186.

Meller H., Hahn H. P., Jung R. & Risch R. (επιμ.) 2016. *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) / Rich and Poor – Competing for Resources in Prehistoric Societies. 8th Archaeological Conference of Central Germany, October 22-24, 2015 in Halle (Saale)*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14, Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale).

Middleton G. D. 2010. *The Collapse of Palatial Society in LBA Greece and the Postpalatial Period*, BAR International Series 2110, Oxford: Archaeopress.

Middleton G. D. 2017. «Reading the Thirteenth Century BC in Greece: Crisis, Decline, or Business as Usual?», στο: T. Cunningham & J. Driessen (επιμ.), *Crisis to Collapse. The Archaeology of Social Breakdown*, Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain: 87-97.

Moran W. L. 1992. *The Amarna Letters*, Baltimore/London: The John Hopkins University Press.

Moschos I. 2009. «Evidence of Social Re-Organization and Reconstruction in Late Helladic IIIc Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea», στο: E. Borgna & P. Càssola Guida (επιμ.). *Dall'Egeo all'Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a. C.) / From the Aegean to the Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in Postpalatial Times (12th-11th c. BC)*. Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2 dicembre 2006), Stud. e ricerche protostoria mediterranea 8, Roma: Edizioni Quasar: 345-414.

Mountjoy P. A 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Müller K. 1975. «Das Kuppelgrab von Tiryns», στο: *Tiryns. Forschungen und Berichte VIII*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern: 1-6.

Nakassis D. 2013. *Individuals and Society in Mycenaean Pylos*, Mnemosyne Suppl. 358, Leiden/Bosten: Brill.

Nur A. & Cline E. H. 2000. «Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean», *Journal of Archaeological Science* 27: 43-63.

Olivier J. P. 1987. «Des extraits de contrats de vente d'esclaves dans les tablettes de Knossos», *Minos* 20-22 (1987): 479-498.

Olivier J. P. 1988. «KN: Da-Dg», στο: J. P. Olivier & Th. G. Palaima (επιμ.), *Texts, Tablets and Scribes. Studies in Mycenaean Epigraphy and Economy Offered to Emmett L. Bennett, Jr.*, *Minos Suppl.* 10, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca: 219-267.

Palaima T. 1995. «The Nature of the Mycenaean wanax: Non-indoeuropean Origins and Priestly Functions», στο: P. Rehak (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion Presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992 With Additions*, *Aegaeum* 11, Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas: 119-139.

Palaima T. 2006. «Wanaks and Related Power Terms in Mycenaean and Later Greek», στο: S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, *Edinburgh Leventis Studies* 3, Edinburgh: Edinburgh University Press: 53-71.

Palaima T. 2015. «The Mycenaean Mobilization of Labor in Agriculture and Building Projects: Institutions, Individuals, Compensation and Status in the Linear B Tablets», στο: P. Steinkeller & M. Hudson (επιμ.), *Labor in the Ancient World V. A Colloquium Held at Hirschbach (Saxony), April 2005*, Dresden: ISLET-Verlag: 617-648.

Palaiologou H. 2015. «The Mycenaean Building at Chania of Mycenae», στο: A. L. Schallin & I. Tournavitou (επιμ.), *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4*: 56, Stockholm: Svenska Institutet i Athen: 53-78.

Petrakis V. 2008. «E-ke-ra₂-wo ≠ wa-na-ka: The Implications of a Probable Non-Identification for Pylian Feasting and Politics», στο: L. A. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (επιμ.), *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, *Aegaeum* 29, Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas: 391-399.

Petrakis V. 2014. «A Tale of System Reform: The Genesis of the Third Palace Period Aegean Literate Administrations», *BICS* 57: 129-130.

Popham M., Evely D. & Sackett H. 2006. «The Site and its Excavation», στο: D. Evely (επιμ.), *Lefkandi 4. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, *The British School at Athens Suppl.* 39, London: The British School at Athens: 1-136.

- Rahmstorf L. 2008. *Kleinfunde aus Tiryns. Terrakotta, Stein, Bain und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*, Tiryns 16, Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Rodenwaldt G. 1911. «Fragmente mykenischer Wandgemälde», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36: 221-250.
- Rodenwaldt G. 1921. *Der Fries des Megarons von Mykenai*, Halle a. d. Saale: Max Niemeyer Verlag.
- Rougemont F. 2009. *Contrôle économique et administration à l'époque des palais mycéniens (fin du IIe millénaire av. J.-C.)*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 332, Athènes: École Française d'Athènes.
- Rudolph W. 1973. «Die Nekropole am Prophitis Elias bei Tiryns», στο: *Tiryns 6*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern: 8-56.
- Ruijgh C. J. 1999. «*Φάναξ* et ses dérivés dans les textes mycéniens», στο: S. Deger-Jalkotzy, St. Hiller & O. Panagl (επιμ.), *Floreat Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 521-535.
- Sacconi A. 2008. «Riflessioni sul significato del termine o-pa nei testi micenei», στο: A. Sacconi, M. Del Freo, L. Godart & M. Negli (επιμ.), *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 Febbraio 2006*, Pasiphae 1, Roma: Fabrizio Serra Editore: 691-705.
- Sacconi A., Del Freo M., Godart L. & Negli M. (επιμ.) 2008. *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 Febbraio 2006*, Pasiphae 1, Roma: Fabrizio Serra Editore.
- Schallin A. L. & Tournavitou I. (επιμ.) 2015. *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4: 56, Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Schliemann H. 1885. *Tiryns. The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns*, New York [reprint New York: Arno Press 1976].
- Schneider Th. 2010. «Contributions to the Chronology of the New Kingdom and the Third Intermediate Period», *Egypt and the Levant. Ägypten & Levante* 20: 373-403.
- Shelmerdine C. W. (επιμ.) 2008. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shelmerdine C. W. 2013. «Crafts, Specialists, and Markets in Mycenaean Greece. Economic Interplay Among Households and States», *American Journal of Archaeology* 117: 447-452.

Shelmerdine C. W. & Bennet J. 2008. «Economy and Administration», στο: C. W. Shelmerdine (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press: 289-309.

Shelton K. 2015. «Pottery and Petsas House. Recent Research on LH IIIA 2 Mycenae», στο: A. L. Schallin & I. Tournavitou (επιμ.), *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4: 56, Stockholm: Svenska Institutet i Athen: 27-36.

Singer A. 1999. A Concise History of Amurru, στο: Sh. Izre'el, *Amurru Akkadian: A Linguistic Study*, τόμος 2, Atlanta: Scholars Press: 135-195.

Steinmann B. F. 2012. *Die Waffengräber der ägäischen Bronzezeit. Waffenbeigaben, soziale Selbstdarstellung und Adelsethos in der minoisch-mykenischen Kultur*, Philippika 52, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Trotzki L. 1930α (1969). *Die permanente Revolution*, Frankfurt a.M: Fischer Taschenbuch Verlag.

Trotzki L. 1930β (1973). *Geschichte der russischen Revolution. Erster Teil: Die Februarrevolution*, Frankfurt a.M: Fischer Taschenbuch Verlag.

Van Alfen P. G. 1999. «The LM IIIB Inscribed Stirrup-Jars as Links in an Administrative Chain», *Minos* 31-32 (1996-1997): 251-274.

Ventris M. & Chadwick J. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*, δεύτερη έκδοση, Cambridge: Cambridge University Press.

Vetters M. 2011. «“Thou Shalt Make Many Images of Thy Gods”. A Chaîne opératoire Approach to Mycenaean Religious Rituals Based on Iconographic and Contextual Analyses of Plaster and Terracotta Figures», στο: A. Brysbaert (επιμ.), *Tracing Prehistoric Social Networks through Technology. A Diachronic Perspective on the Aegean*, New York/London: Routledge: 30-47.

Vetters M. 2012. «Die spätbronzezeitlichen Terrakotta-Figurinen aus Tiryns – Überlegungen zu religiös motiviertem Ritualverhalten in mykenischer Zeit anhand von Kontextanalysen ausgewählter Siedlungsbefunde», *Archäologisches Nachrichtenblatt* 17: 28-37.

Wace J. B. 1953. «The Domestic Life of Mycenae, and New Light on ‘The New Tomb of Atreus’», *The Illustrated London News* November 21: 832-833.

Wedde M. 2006. «Pictorial Evidence for Partial System Survival in the Greek Bronze to Iron Age Transition», στο: E. Rystedt & B. Wells (επιμ.), *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*, Stockholm: Paul Åströms Förlag: 255-269.

Weninger B. & Jung R. 2009. «Absolute Chronology of the End of the Aegean Bronze Age», στο: S. Deger-Jalkotzy & A. Bächle (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 30, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 373-416.

Weninger B., Clare L., Rohling E. J., Bar-Yosef O., Böhner U., Budja M., Bundschuh M., Feurdean A., Gebel H. G., Jöris O., Linstädter J., Mayewski P., Mühlenbruch T., Reingruber A., Rollefson G., Schyle D., Thissen L., Todorova H. & Zielhofer Ch. 2009. «The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies During the Holocene in the Eastern Mediterranean», *Documenta Praehistorica* 36: 7-59.

Zangger E. 1998. «Naturkatastrophen in der ägäischen Bronzezeit. Forschungsgeschichte, Signifikanz und Beurteilungskriterien», στο: E. Olshausen & H. Sonnabend (επιμ.), *Naturkatastrophen in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 6, 1996*, Geographica Historica 10, Stuttgart: Franz Steiner Verlag: 211-241.

Zeuske M. 2013. *Handbuch Sklaverei. Eine Globalgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Ανδρόνικος Μ. 1954. «Ἡ Ἐνωική εἰσβολή καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα», *Ἑλληνικά* 13: 221-240.

Αραβαντινός Β. 2015. «Ανασκαφή μυκηναϊκού ανακτόρου Θηβών», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2012*: 77-92.

Αραβαντινός Β. 2016. «Θήβα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2015 (2015)*: 26-29.

Ιακωβίδης Σ. 2003. «Ανασκαφή Μυκηνών», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2000*: 63-66.

Ιακωβίδης Σ. 2008. «Ανασκαφή Μυκηνών», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2006*: 23-29.

Καζά-Παπαγεωργίου Κ., Καρδαμάκη Ε., Κουτή Π., Μακροπούλου Ε. & Μούκα Ν. 2011. «Κοντοπήγαδο Αλιμού Αττικής. Οικισμός των ΠΕ και ΥΕ χρόνων και ΥΕ εργαστηριακή εγκατάσταση», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 150: 97-274.

Λένιν Β. Ι. 1983. «Ο ἄριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού», στο: Β. Ι. Λένιν, *Ἄπαντα*, τόμος 41, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή: 1-104.

Λούκατς Γκ. 2001. *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσεάς.

Μαρξ Κ. 2016. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμος πρώτος, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.

Μπουλώτης Χ. 2013. «Από το ανάκτορο των Μυκηνών στο Θρησκευτικό Κέντρο: ο σηματοδοτικός λόγος των τοιχογραφιών», στο: Ε. Κυνδυλάκη-Κόντου (επιμ.), *Γεώργιος Εμμ. Μυλωνάς. Βίος και έργο 1898-1988*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 290, Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: 85-128.

Μπουλώτης Χ. 2014. «Κεραμεύς (ke-ra-me-u) και Κεράμεια (ke-ra-me-ja) στις μυκηναϊκές πινακίδες Γραμμικής Β», στο: Π. Βαλαβάνης & Ε. Μανακίδου (επιμ.), *Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου / Essays on Greek Pottery and Iconography in Honour of Professor Michalis Tiverios*, Θεσσαλονίκη/Αθήνα: University Studio Press: 19-34.

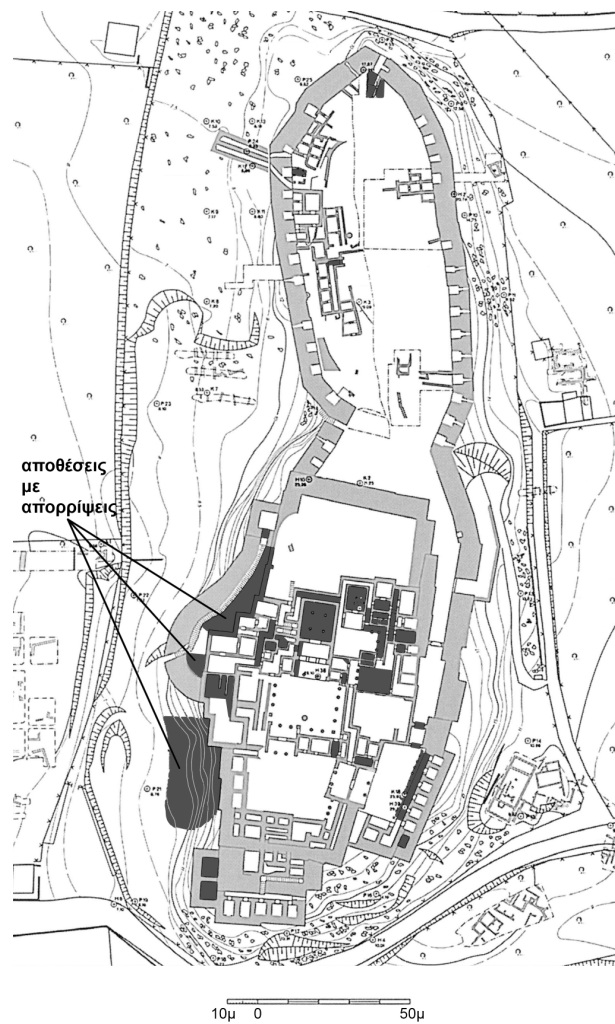
Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Jung R. & Mehofer M. 2012. «Τάφος 'Μυκηναίου' πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτη παρουσίαση», στο: Ν. Ch. Stampolidis, Α. Kanta & Α. Giannikouri (επιμ.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age. International Archaeological Conference, Rhodes 2009*, Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης: 249-266.

Τρότσκι Λ. 2006. *Ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης. Τόμος Α': Η Φεβρουαριανή Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Παρασκήνιο.

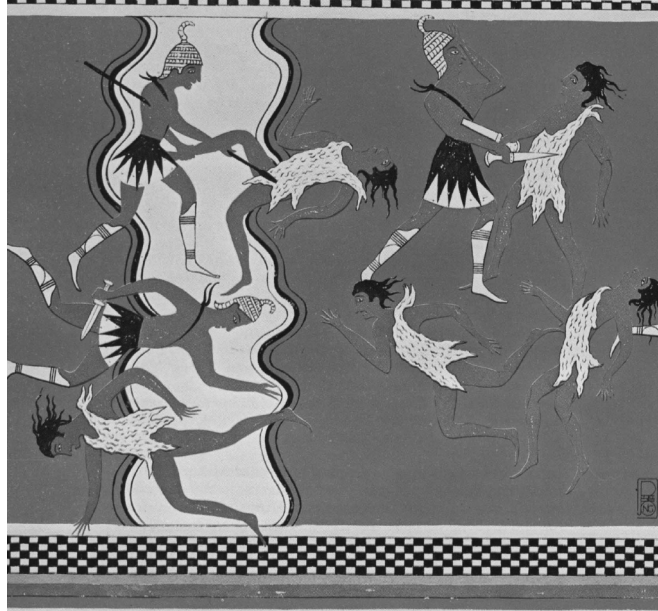

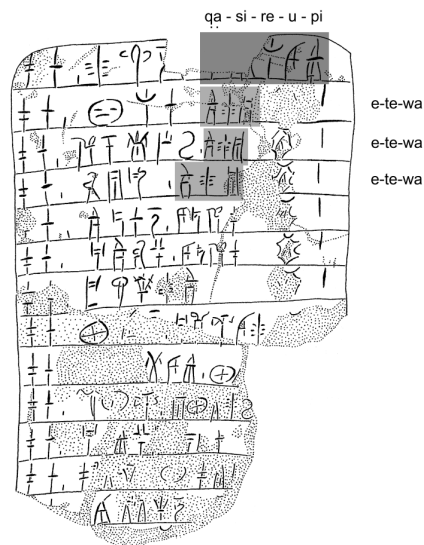
Εικ. 1: Αποθήκη με πίθους από την τελική φάση του ανακτόρου της Θήβας στη Βοιωτία, γύρω στα 1200 π.Χ. (σχέδιο βασισμένο στο Αραβαντινός 2015, 82 εικ. 1).

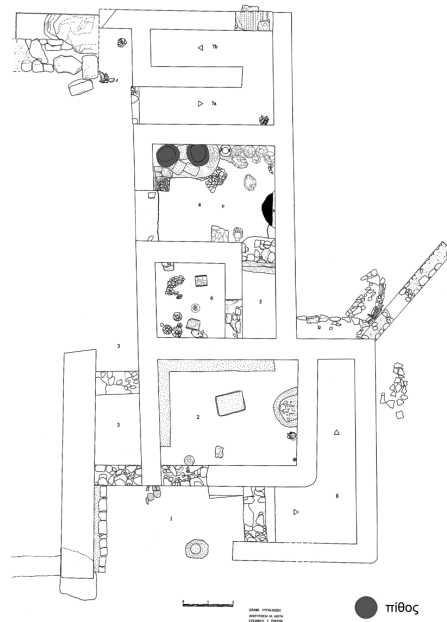
Εικ. 2: Η ακρόπολη της Τίρυνθας στην Αργολίδα στο τέλος της ανακτορικής εποχής, γύρω στα 1200 π.Χ. Σκιασμένα με σκούρο γκριζο χρώμα υποδηλώνονται τα ίχνη καταστροφής από φωτιά (σχέδιο βασισμένο στο Maran 2004, 262, εικ. 1, και επεξεργασμένο από τον συγγραφέα – για εκτενέστερες παραπομπές στα ίχνη φωτιάς βλ. Jung 2016, 556–559· 576).

Εικ. 3: Μερική αναπαράσταση της νωπογραφίας από την Αίθουσα 64 στο ανάκτορο της Πύλου στη Μεσσηνία, γύρω στα 1200 π.Χ. (σχέδιο βασισμένο στο Lang 1969, πίν. Μ,22Η64).

Εικ. 4: Η πινακίδα Γραμμικής Β γραφής TH Uq 434 από το δωμάτιο με τους πίθους (βλ. Εικ. 1), προερχόμενη από την τελική φάση του ανακτόρου της Θήβας στη Βοιωτία, γύρω στα 1200 π.Χ. Με γκριζό χρώμα τονίζονται η λέξη *qa-si-re-u-pi* και το όνομα *e-te-wa* (επεξεργασμένο σχέδιο σύμφωνα με το Aravantinos et al. 2008, 33, εικ. 3).

Εικ. 5: Μυκηναϊκή αγροικία στα Χάνια με πίθους από τον 13^ο αιώνα π.Χ. (σχέδιο βασισμένο στο Palaiologou 2015, 56, εικ. 3α).

Εικ. 6: Λευκαντί Εύβοιας, οικίες από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα με αποθηκευτικούς χώρους (πίθοι και αποθηκευτικά δοχεία από άψητο πηλό) (σχέδιο βασισμένο στο Porham et al. 2006, 14 εικ. 1.7).